

Brussels Studies

La revue scientifique électronique pour les recherches sur Bruxelles / Het elektronisch wetenschappelijk tijdschrift voor onderzoek over Brussel / The e-journal for academic research on Brussels

Notes de synthèse | 2016

In de sporen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel

BSI synthesesenota

Sur les traces de la Première Guerre mondiale à Bruxelles. Note de synthèse BSI

The traces of World War I in Brussels. BSI Synopsis

Serge Jaumain, Virginie Jourdain, Michaël Amara, Bruno Benvindo, Pierre Bouchat, Eric Bousmar, Arnaud Charon, Thierry Eggerickx, Elisabeth Gybels, Chantal Kesteloot, Olivier Klein, Benoît Mihail, Sven Steffens, Pierre-Alain Tallier, Nathalie Tousignant et Joost Vaesen

Traducteur : Ben Winant

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/brussels/1418>

DOI : 10.4000/brussels.1418

ISSN : 2031-0293

Éditeur

Université Saint-Louis Bruxelles

Référence électronique

Serge Jaumain, Virginie Jourdain, Michaël Amara, Bruno Benvindo, Pierre Bouchat, Eric Bousmar, Arnaud Charon, Thierry Eggerickx, Elisabeth Gybels, Chantal Kesteloot, Olivier Klein, Benoît Mihail, Sven Steffens, Pierre-Alain Tallier, Nathalie Tousignant et Joost Vaesen, « In de sporen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel », *Brussels Studies* [Online], Synthesenota's, nr 102, Online op 04 juillet 2016, geraadpleegd op 01 mai 2019. URL : <http://journals.openedition.org/brussels/1418> ; DOI : 10.4000/brussels.1418

Licence CC BY

Nummer 102, 4 juli 2016. ISSN 2031-0293

Serge Jaumain, Virginie Jourdain, *et al.*

BSI synthesenota. In de sporen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel

Vertaling: Ben Winant

Serge Jaumain is hoogleraar hedendaagse geschiedenis en vicerector belast met de internationale betrekkingen aan de Université libre de Bruxelles. Zijn onderzoeksvelden zijn de geschiedenis van de grote distributie, het toerisme en Canada. Onlangs had redigeerde hij de « Dictionnaire d'Histoire de Bruxelles » (Prosopon, 2013). Hij leidde of organiseerde eveneens verschillende werken, colloquia en seminars over de Eerste Wereldoorlog in België.

Serge.Jaumain@ulb.ac.be

Virginie Jourdain is doctor in de hedendaagse geschiedenis aan de Université libre de Bruxelles en de Université de Neuchâtel. Haar thesis ging over het Brusselse hotelwezen vóór 1940. Haar onderzoeksvelden zijn de sociaaleconomische geschiedenis van Brussel in het algemeen en de geschiedenis van het toerisme in het bijzonder. Thans werkt ze voor het Brussels Studies Institute.

Virginie.Jourdain@ulb.ac.be

Met bijdragen van: **Michaël Amara** (Algemeen Rijksarchief), **Bruno Benvindo** (CEGESOMA), **Pierre Bouchat** (Université libre de Bruxelles), **Eric Bousmar** (Université Saint-Louis-Bruxelles), **Arnaud Charon** (Algemeen Rijksarchief), **Thierry Eggerickx** (Université catholique de Louvain), **Elisabeth Gybels** (Erfgoedklassen en Burgerschap), **Chantal Kesteloot** (CEGESOMA), **Olivier Klein** (Université libre de Bruxelles), **Benoît Mihail** (federale politie), **Sven Steffens** (Gemeentelijk Museum van SintJansMolenbeek), **Pierre-Alain Tallier** (Algemeen Rijksarchief), **Nathalie Tousignant** (Université Saint-Louis-Bruxelles) en **Joost Vaesen** (Vrije Universiteit Brussel en Brussels Studies Institute).

Inleiding

1. De honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog heeft deze periode weer onder de aandacht gebracht. De belangstelling van de media voor de herdenkingen is groot en zelfs enigszins verrassend voor een conflict dat lange tijd in de schaduw van de nog meer bloedige Tweede Wereldoorlog is gebleven [Bost & Kesteloot, 2014: 5]. Alles leek er op te wijzen dat de “Grote Oorlog” niet meer dan een verre herinnering was, maar we moeten vaststellen dat er een grote interesse bestaat bij grote publiek. Anderzijds is het wel zo dat zelfs vóór de honderdste verjaardag van het conflict meer dan 90 % van de westerse en Aziatische studenten aan wie gevraagd werd de belangrijkste gebeurtenissen van de wereldgeschiedenis op te noemen, de Eerste Wereldoorlog al op de tweede plaats situeerde [Liu, e.a., 2005]. Kortom, dit conflict neemt dus een veel grotere plaats in het collectieve geheugen in dan lange tijd werd gedacht. De grote financiële en materiële middelen die de overheden de afgelopen jaren hebben ingezet om de honderdste verjaardag te vieren, hebben trouwens een oprechte belangstelling bij de bevolking gewekt, zoals blijkt uit de grote opkomst tijdens de zomer 2014 op het grote aantal herdenkingen en andere initiatieven zoals tentoonstellingen. De belangstelling van het grote publiek is trouwens frappant, nu men vaak gewag maakt van een achteruitgang van de historische kennis.

2. Ter gelegenheid van de honderdste verjaardag zijn ook een groot aantal werken gepubliceerd, waarvan de meeste aansluiten bij de hernieuwde belangstelling van de laatste twintig jaar voor de geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog¹. De casus België werd aldus zeer uitgebreid bestudeerd en er zijn enkele uitstekende syntheses over verschenen. Verschillende recente studies gaan over Brussel, maar een allesomvattende en vergelijkende wetenschappelijke synthese die specifiek aan de hoofdstad is gewijd, ontbreekt nog.

3. Deze synthesesnota heeft niet de ambitie de geschiedenis van Brussel tijdens de Eerste Wereldoorlog te beschrijven noch de conclusies van de recentste werken over dat onderwerp te presenteren, maar veeleer de materiële en immateriële sporen van het conflict te onder-

zoeken op basis van de analyses van de laatste jaren. Wat blijft er over van de Eerste Wereldoorlog in Brussel? Wie interesseert zich daarvoor? Waarom? Welke plaats neemt het conflict vandaag nog in het Brusselse geheugen in? Hoe komt dat tot uiting in de stedelijke ruimte? Met andere woorden, deze synthesesnota gaat na wat de tand des tijds heeft doorstaan.

4. De synthesesnota bestaat uit drie delen. Het eerste deel presenteert het institutionele kader en de structuren waarin we de herinnering aan en de sporen van de Eerste Wereldoorlog in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest moeten situeren. Het tweede deel onderzoekt enkele van de stedenbouwkundige, sociaaleconomische en memoriële gevolgen van het conflict. Het derde deel gaat, tot slot, over de minder bekende immateriële sporen, die evenwel nog stof leveren voor het publieke debat.

Kaderstuk 1. Enkele historische ijkpunten

In 1914 telde de Brusselse^a agglomeratie ongeveer 790.000 inwoners, bijna een tiende van de totale Belgische bevolking. Op 20 augustus 1914, amper twee weken na de invasie op het Belgisch grondgebied, trok het Duitse leger de hoofdstad zonder enige strijd in en nam het de controle over de belangrijkste bestuursniveaus over. Het bleef er 51 maanden. Tot de Wapenstilstand leefde Brussel dus onder de volledige controle van de Duitse bezetter met een dagelijkse confrontatie die geen enkele andere West-Europese hoofdstad moest ondergaan. De bezetting gaf zo een eigen kleur aan de Belgische oorlogsbeleving.

^a De Brusselse agglomeratie bestond in 1914 uit zestien gemeenten. De dorpen Evere, Berchem, Ganshoren en Sint-Pieters-Woluwe maken er nog geen deel van uit. De gemeenten Laken, Haren en Neder-over-Heembeek werden pas in 1921 bij het grondgebied van de Stad Brussel gevoegd. In deze tekst verwijzen we naar de huidige 19 Brusselse gemeenten wanneer we spreken van “Brussel” en gebruiken we de termen “Brussel-Stad” of “Stad Brussel” wanneer we over de gemeente zelf spreken.

¹ Zie de beknopte bibliografie over Brussel en de Eerste Wereldoorlog als bijlage : http://www.bsi-brussels.be/medias/upload/files/BiblioWWI_TALLIER.pdf

1. Context

1.1. Een groot aantal kennisactoren en -producenten

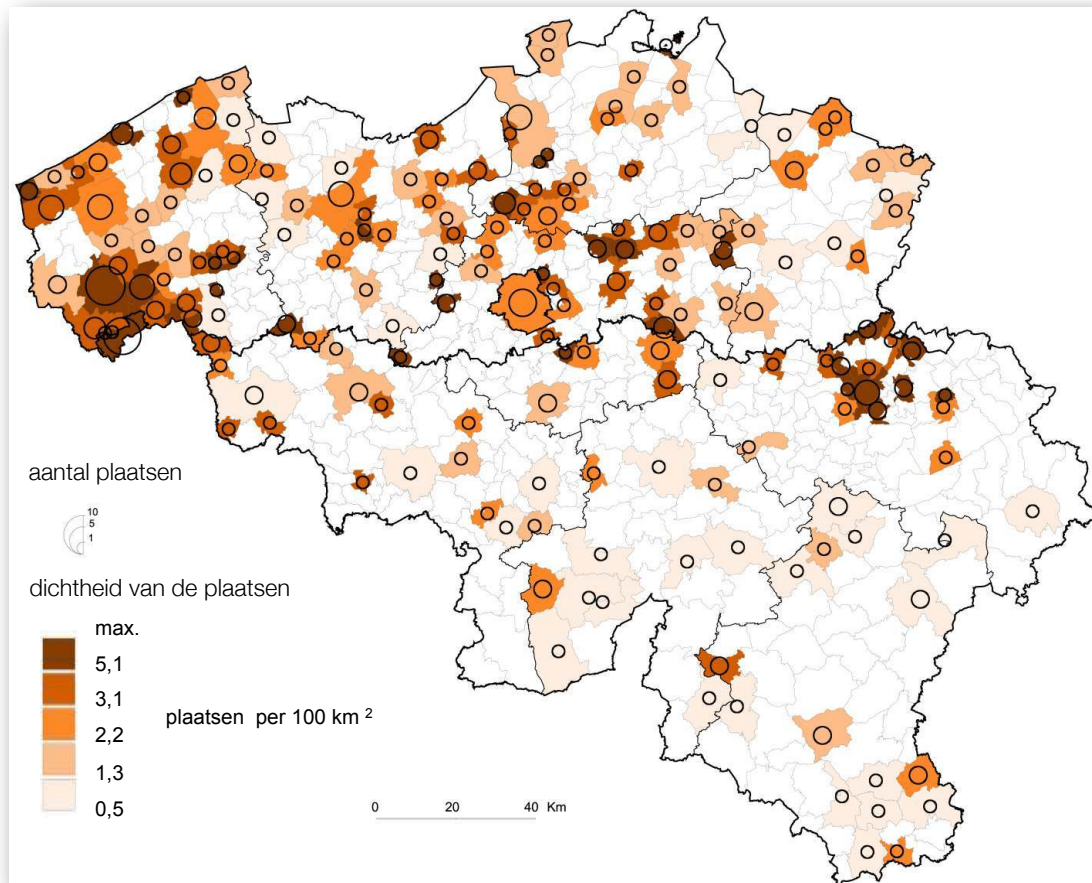
5. De aanwezigheid in Brussel van een vijftigtal instellingen voor hoger onderwijs en talrijke overheidsinstellingen die over studie- en onderzoeksdepartementen beschikken, betekent dat er vandaag in de hoofdstad een concentratie van kennisactoren is [Vaesen & Wayens, eds., 2014]. Dat heeft natuurlijk een impact op de “productie” van historische kennis: een indrukwekkend aantal actoren heeft zich toegelegd op de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in Brussel: federale wetenschappelijke instellingen (*Algemeen Rijksarchief, Koninklijke Bibliotheek, Cegesoma, Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis...*); federale overheidsdiensten (*Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden* (Ministerie van Defensie), *Dienst voor Oorlogsslachtoffers* (FOD Sociale Zekerheid), *Commissariaat-generaal voor de herdenking van de Eerste Wereldoorlog...*); diensten van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en gewestelijke semioverheidsinstellingen (*Directie Monumenten en Landschappen, Visit Brussels...*), instellingen van de Gemeenschappen (in het kader van de gemeenschapsbevoegdheden inzake onderwijs worden verschillende projecten inzake burgerschap en herinneringsplicht georganiseerd rond de oorlog, zoals de cel *Démocratie ou Barbarie* in de Franse Gemeenschap of, in de Vlaamse Gemeenschap, het in 2009 opgerichte Vlaamse Vredesinstituut binnen het Vlaams Parlement). Alle Brusselse gemeenten, Brussel-Stad op kop, stonden er eveneens op de honderdste verjaardag in mindere of meerdere mate actief te herdenken met zeer uiteenlopende evenementen (brochures, tentoonstellingen, herdenkingsactiviteiten, enzovoort) [cf. voor een theoretisch en methodologisch kader van die lokale initiatieven: Nath & Van Alstein, 2012], waarvoor ze vaak steun kregen van verschillende lokale geschiedkundige verenigingen of kringen. Het blijft evenwel moeilijk om een exhaustieve inventaris van alle initiatieven op te maken [cf. de controverses rond het herdenkingsbeleid: Bost & Kesteloot, 2014; Lefèvre, 2013].

6. De intense activiteit rond de herdenkingen heeft een impuls gegeven voor historische werken over een hoofdstad die lange tijd achtergesteld werd in het onderzoek over 14-18.

1.2. Wie produceert kennis over Brussel tijdens de oorlog?

7. In een eerste fase werd de geschiedenis van Brussel in 1914-1918 niet geschreven door historici. De situatie van de hoofdstad komt natuurlijk aan bod in de uitstekende synthese die Henri Pirenne in 1928 wijdde aan *La Belgique et la guerre mondiale*, alsook in enkele algemene werken die tijdens het interbellum verschenen. Zoals voor vele andere Belgische gemeenten waren het echter in de eerste plaats journalisten, politici en kroniekschrijvers die hun geschriften over de geschiedenis van de hoofdstad tijdens de bezetting publiceerden. Die mannen (en vrouwen, maar dan in veel mindere mate) namen vaak de pen ter hand en schreven in de eerste persoon als getuige en actor van hun tijd. Sommige verhalen werden gepubliceerd toen het conflict nog aan de gang was, maar de meeste getuigenissen verschenen in de eerste jaren na de oorlog [bij gebrek aan een exhaustieve inventaris van de getuigenissen over Brussel tijdens de oorlog kan men het volgende werk raadplegen: Lefèvre & Lorette, eds., 1987: 437-449]. Die geschriften tijdens en vlak na de “Grote Oorlog” van de hand van rechtstreekse getuigen waren natuurlijk niet typisch voor Brussel: elke of bijna elke Belgische bezette gemeente had haar lokale kroniek. Het fenomeen breidde zich evenwel uit met een grote omvang, aangezien het om de hoofdstad ging, die synoniem stond voor een grote aanwezigheid van uitgevers en intellectuelen die de pen ter hand konden nemen, maar ook met een grote markt van potentiële lezers.

8. Hoewel die getuigenissen passen in de patriottische context van het interbellum, behouden ze niettemin hun uitzonderlijke waarde als historisch document. Ze beschrijven Brussel vaak als een openluchtgevangenis en vergeten nooit de rebelse geest van de inwoners te loven, als het ware een verzet *avant la lettre* dat tot in 1918 werd voortgezet [zie onder meer: Tytgat, 1919; Twels, 1919; Gilles, Ooms & Delandsheere, 1919; Vierset, 1932]. Die getuigenissen hebben ook de verdienste dat ze de diversiteit van de ervaringen in de Brusselse agglomeratie en in wat men toen de voorsteden van de hoofdstad noemde, goed in de verf zetten [zie bijvoorbeeld: Bertrand, 1919; Frick & Lynen, 1920]. Honderd jaar later blijven die geschriften uiterst belangrijke bronnen, daar de geschiedenis van Brussel tijdens de “Grote Oorlog” vaak gereduceerd wordt tot die van het stadscentrum.

Figuur 1. Plaatsen vermeld in het bibliografisch repertorium van de publicaties tussen 1985 en 2000 over België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bron: cartografie IGEAT (ULB), naar Tallier en Soupart, 2001.

9. De belangstelling van de historici voor de studie van het leven in Brussel tijdens de Eerste Wereldoorlog is vrij recent en is fors toegenomen in het laatste decennium. Een eenvoudige raadpleging van de algemene index van de plaatsnamen van het bibliografisch repertorium van de werken die tussen 1985 en 2000 zijn verschenen over België tijdens de Eerste Wereldoorlog [Tallier & Soupart, 2001] zegt genoeg: er zijn slechts 16 verwijzingen naar Brusselse gemeenten (waarvan 13 naar Brussel-Stad), nauwelijks 1,6 % van het totale aantal geregistreerde plaatsnamen². Dat wordt duidelijk aangetoond door kaart 1: de geografische focus van de overgrote meerderheid van de bijdragen ligt elders dan in Brussel. Die vaststelling heeft natuurlijk te maken met de bijzondere situatie van een hoofdstad die in grote mate gespaard is gebleven van de strijd, maar houdt geen rekening met zijn essentiële rol tijdens het hele conflict: als centraal gelegen hoofdstad van een zeer gecentraliseerd klein land, als zetel van alle nationale instellingen en een groot aantal ondernemingen, als enige hoofdstad van een West-Europees land dat bezet was tijdens het hele conflict, was Brussel de aandacht van de onderzoekers meer dan waard.

10. Sinds 2000 is de situatie sterk veranderd. De toegenomen belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog in Brussel komt tot uiting in een productie van geschiedkundige werken die het strikte kader van de universiteiten overstijgt. Die evolutie heeft een “versnipperde” benadering bevorderd aan de hand van microthema's, die veeleer het dagelijkse leven beschrijven en soms zelfs anekdotisch zijn. Veel van die werken zijn uitgegeven door overheidsinstellingen zoals archieven, bibliotheken en musea (met altijd een uitgesproken oververtegenwoordiging van Brussel-Stad). De toename van het aantal actoren betekent evenwel niet dat de academische wereld het onderwerp links heeft laten liggen, integendeel: het aantal werken, wetenschappelijke artikels, eindwerken, doctoraatsthesisen en zelfs gecoördineerde tentoonstellingen in de universiteiten neemt alsmaar toe.

² Deze analyse is uitsluitend gebaseerd op de namen die verschijnen in de titels van de bijdragen. Ze weerspiegelt natuurlijk niet de hele geografische ruimte waarop elk van die publicaties van toepassing is. Ze verstrekt evenwel een goede statistische indicatie van de plaatsen waarover specifieke studies werden uitgevoerd.

1.3. Brussel tijdens de “Groote Oorlog”: een nog te schrijven geschiedenis

11. Het enthousiasme en de diversiteit van de betrokken actoren hebben geleid tot een betere kennis van het Brusselse verleden tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar algemene studies over de Brusselse agglomeratie in 1914-1918 ontbreken nog in grote mate. Eigenlijk dient de boeiende geschiedenis van de enige West-Europese bezette hoofdstad tijdens de Eerste Wereldoorlog nog te worden geschreven. En daarbij kan er nog heel wat vernieuwing plaats vinden, als is het maar door de vaak lokale en monodisciplinaire benadering van de Eerste Wereldoorlog (ook in Brussel) meer in te bedden in transnationale en globale processen en mechanismen [Winter, 2013: 15].

1.3.1. Een soort van zwart gat...

12. Na het verstrijken van de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog nam het aantal publicaties van getuigenissen over het bezette Brussel geleidelijk af en nam de desinteresse toe wegens de focus op de Tweede Wereldoorlog. In de loop van de daaropvolgende decennia, toen de hedendaagse geschiedenis eindelijk een voet aan de grond kreeg in de universitaire geschiedenisdepartementen, ging de aandacht van de onderzoekers bijna volledig uit naar de periode 1940-1945. De studie van 1914-1918 leed daardoor onder een schrijnend gebrek aan middelen en legitimiteit [Benvindo, Majerus & Vrints, 2014, 170-196] en was bijna uitsluitend toegespitst op het lot van de Vlaamse soldaten aan het front, het activisme en de rol van Albert I. In die drie onderzoeksvelden kwam Brussel slechts terloops aan bod.

13. Men moest nog verschillende decennia geduld oefenen voordat er geleidelijk nieuwe aspecten van de sociale geschiedenis van de hoofdstad tijdens de oorlog werden herontdekt. Vanaf het einde van de jaren 1970 bestudeerde historicus Peter Scholliers zo verschillende sociaaleconomische indicatoren om de evolutie van de levensstandaard, de voeding en de gezondheid van de Brusselaars tijdens de bezetting te beschrijven [Scholliers, 1978]. Voor de eerste keer begonnen de periodes rond de intrede in de oorlog en de uitrede de aandacht te trekken [Van Caubergh, 1986; Sieben, 1988: 155-176]. Dat thema had enkele decennia later een groot historiografisch succes. Het ging echter om alleenstaande inspanningen: de Eerste Wereldoorlog bleef al bij al een

marginale historiografische thema, zoals blijkt uit het feit dat er slechts twee pagina's aan gewijd waren in het interessante werk *Bruxelles, croissance d'une capitale*, waaraan in 1979 niet minder dan 40 specialisten in de geschiedenis van de hoofdstad meewerkten [Stengers, 1979]. De studies over Brussel kregen in die periode aandacht wegens de opkomst van de stedelijke geschiedenis, maar de historici van de hoofdstad gaven, net als hun collega's die onderzoek naar Antwerpen of Gent verrichtten, resoluut de voorkeur aan het pre-industriële tijdperk en de macrohistorische evoluties, zoals de groei van een metropolitane ruimte, de evolutie van het stedelijk landschap of de sociolinguïstische evoluties van de stad. De “korte periode” van de wereldoorlogen werd daarbij grotendeels verwaarloosd.

14. Daaruit volgen aanzienlijke lacunes over belangrijke thema's zoals de impact van de Eerste Wereldoorlog op de Brusselse economie. Het leven van de privébedrijven, hun directieleden, kaderleden, bedienden en arbeiders blijft grotendeels onverkend, net als dat van de overheidsinstellingen en hun werknemers. De periode van de Eerste Wereldoorlog komt zo helemaal niet aan bod in de syntheses over de geschiedenis van de Brusselse economie die gepubliceerd werden tussen 1979 en 1989 [Stengers, ed., 1979: 216-222; Smolar-Meynaert, ed., 1989: 262-291; Martens, ed., 1976: 425-454]. Dezelfde vaststelling wordt gedaan voor de geschiedenis van ondernemingen die nochtans goed gedocumenteerd zijn, zoals de *Compagnie des Bronzes*, de parel aan de kroon van de metallurgie in Sint-Jans-Molenbeek [*Fabrique d'art. La Compagnie des Bronzes de Bruxelles (1854-1979)*, 2004], ook al moet er nog een systematisch onderzoek van de historische monografieën over de Brusselse ondernemingen worden uitgevoerd. Met uitzondering van de Brusselse pers, komen de bedrijfs- en arbeidswereld dus zeer weinig aan bod in de publicaties over het dagelijkse leven in Brussel tussen 1914 en 1918 [Jaumain & Piette, 2005: 15-21]. Pas aan het einde van de jaren 1990 kwam er na die verwaarlozing geleidelijk weer aandacht voor de geschiedenis van Brussel tijdens de “Groote Oorlog”.

1.3.2. ... vervolgens een herontdekking ...

15. Rond de eeuwwisseling nam de belangstelling van de Belgische geschiedschrijving voor de “Groote Oorlog” weer toe en sloot uiteindelijk aan bij de vragen en netwerken van onze Europese burens. In die

inhaalbeweging werd vooral aandacht geschonken aan het nationale kader. De oorlogsbeleving van Brussel tijdens 14-18 kwam dus eerst indirect aan bod: er werden een aantal nieuwe elementen aangekaart in werken die zich niet beperkten tot het Brussels grondgebied, maar waar de hoofdstad *de facto* een centrale plaats innam [voor een meer gedetailleerde presentatie van de zeer uiteenlopende onderwerpen in het recente onderzoek: Benvindo, Majerus & Vrints, 2014].

16. Op institutioneel vlak stelde men aan het begin van de jaren 2000 ook gezamenlijke inspanningen vast van archiefcentra (meer bepaald het Archief van de Stad Brussel) en onderzoekseenheden (aan de ULB, het Centre interdisciplinaire de recherche sur l'histoire de Bruxelles, later Bru-Cités) om de Brusselse oorlogsbeleving tijdens 1914-1918 weer onder de aandacht te brengen via verschillende tentoonstellingen en publicaties [Jaumain & Piette, 2005; Jaumain, Piette, Pluvinaige, 2005; Majerus & Soupart, 2006]. Ondanks een bloeiende Belgische geschiedschrijving over de "Groote Oorlog" zijn er echter relatief weinig werken die specifiek over Brussel handelen. Schematisch gezien kunnen er drie types analysekaders van de oorlog worden onderscheiden: de kwestie van de ordehandhaving [Majerus, 2007]; de sporen van het conflict in het geheugen en de ruimte van Brussel in de vorm van monumenten voor de slachtoffers, patriotische iconen, volksliederen... [Janssens, 2013; van Ypersele, Debruyne & Kesteloot, 2014; de Schaepdrijver, 2015] en, ten slotte, de grondige studie van de individuele getuigenissen over het dagelijkse leven tijdens de bezetting, wat weer aansluit bij de historische geschriften die voornamelijk werden geschreven door getuigen [de Schaepdrijver, 2005 & 2010].

1.3.3. ... met enkele lacunes

17. Kan men een eeuw na het conflict beweren dat men de Brusselse oorlogsbeleving tijdens 1914-1918 volledig kent? Dat is alvast niet het geval, ondanks de recente dynamiek in de geschiedschrijving ter zake. Het grote aantal werken van de laatste jaren kan niet verhullen dat er nog een grote synthese ontbreekt die de sociale, ruimtelijke, culturele, economische en politieke dimensie combineert en integreert. Het onderzoek over de bezette hoofdstad blijft immers te versnipperd. Met andere woorden, de sociaal en geografisch gedifferentieerde impact van de "Groote Oorlog" op het gehele Brusselse grondgebied moet

nog worden verkend. Wat weet men bijvoorbeeld over de ouderen die soms werden vergeten door de liefdadigheidswerken? Over de vrouwen die het gemeentehuis van Molenbeek in 1916 aanvielen om te protesteren tegen de hongersnood? Over de woonwagenbewoners die zich door het conflict op een vaste plaats moesten vestigen? Over de kleine winkeliers die op volksprenten als uithongeraars werden afgebeeld? Over de vluchtelingen die in de tweede helft van het conflict toestroomden of nog over de jongeren die de cabaretten van de Marollen tijdens de hele bezetting bezochten? Heel die stedelijke dynamieken vereisen nieuw onderzoek dat niet mag worden beperkt tot het stadscentrum, maar allesomvattend moet zijn: de geschiedenis van Brussel tijdens 14-18 wordt immers nog vaak beperkt tot wat er gebeurde tussen de Beurs en het Justitiepaleis. De specifieke oorlogsbeleving van de Brusselse gemeenten – een gemeente zoals Schaarbeek telde al 100.000 inwoners in 1914 – blijft nog te onbekend en dan hebben we het nog niet over de geschiedenis van de verschillende wijken van de hoofdstad en hun inwoners noch over de rand, die toen nog grotendeels ruraal was.

18. Die lacunes wekken verbazing, gelet op de nieuwe richtingen die de internationale geschiedschrijving inslaat, want die heeft almaar meer aandacht voor de manier waarop de burgerbevolking die "totale oorlog" beleefde, maar ook gelet op de stadsgeschiedenis zelf, die centraal staat in nieuw onderzoek over de Eerste Wereldoorlog. Kortom, meer dan ooit moet er nog een geschiedenis van Brussel tijdens 1914-1918 als een agglomeraat van "*gedeelde en betwiste ruimten*" [Dessouroux, 2008] worden geschreven.

2. De sporen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel

19. De Eerste Wereldoorlog heeft op het grondgebied van het Brussels Gewest alvast een aantal materiële en immateriële sporen achtergelaten, die allemaal een link met de hedendaagse tijd leggen.

20. De systematische analyse van die sporen is een complexe en zelfs onmogelijke opdracht, gelet op de huidige staat van onze kennis ter zake. Om het immense potentieel van dat toekomstige onderzoek te verduidelijken, leggen we ons hier toe op drie thema's die in meer of

mindere mate de aandacht van het academisch onderzoek hebben getrokken:

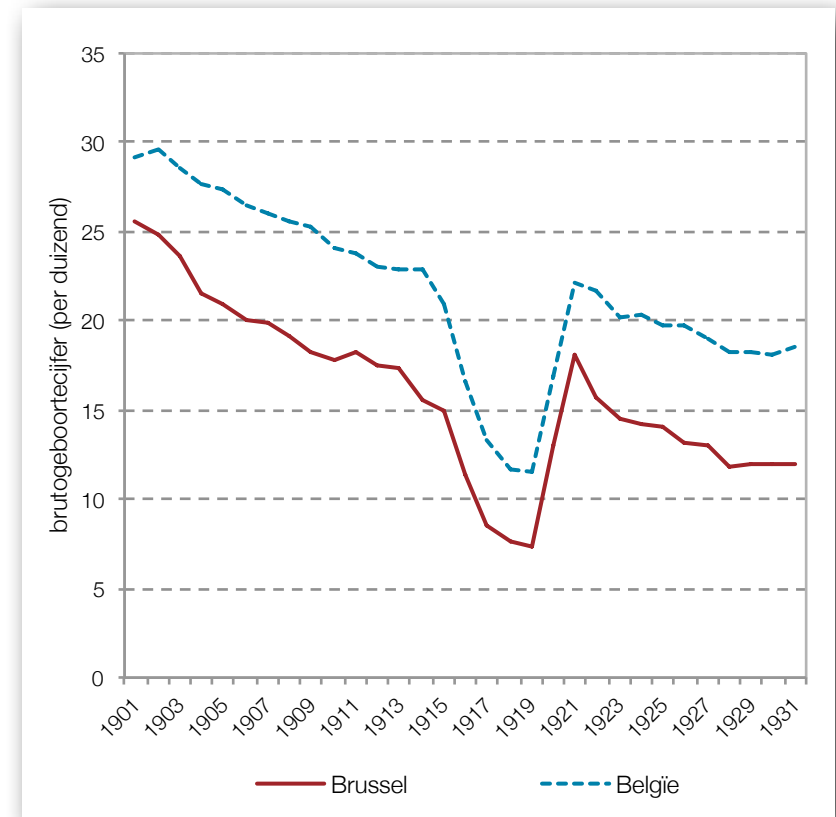
- de demografische gevolgen van de oorlog;
- de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog in de openbare ruimte;
- de directe en indirecte erfgoedsporen van de oorlog.

2.1. Demografische gevolgen van de oorlog

21. Er zijn niet bijster veel studies over de demografische gevolgen van de Eerste Wereldoorlog in België [Eggerickx, 2014]. Dat komt om twee redenen. In de eerste plaats het gebrek aan betrouwbare gegevens gezien de toenmalige context waarin de opmaak van statistieken trager verliep. Daarnaast telde België relatief weinig dodelijke slachtoffers in vergelijking met de andere oorlogvoerende naties: de ratio militaire slachtoffers/bevolking is zes keer lager dan die van Frankrijk [Rohrbasser, 2014]. Nochtans zijn in België alle demografische parameters beïnvloed door de Eerste Wereldoorlog, want niet alleen een groot deel van het grondgebied werd bezet door het Duitse leger met daarbij, na een bittere strijd, veel machtsmisbruik tegen de bevolking en een aanzienlijke verslechtering van de levensomstandigheden, maar bovendien was het conflict “een breuk in de gedragingen en praktijken van de individuen” [Faron, 2002: 5]. Wat waren bijgevolg in de Brusselse agglomeratie (gedefinieerd op basis van de huidige 19 gemeenten) de directe demografische impact van de oorlog tijdens de bezettingsjaren en de gevolgen ervan in de daaropvolgende decennia?

22. Logischerwijs is de daling van het geboortecijfer een van de grootste demografische gevolgen van een oorlog, waardoor de impact ervan nog blijft nazinderen tijdens de daaropvolgende decennia. België en Brussel in het bijzonder vormen geen uitzondering op die regel: tussen 1914 en 1919 daalde het geboortecijfer in het land van 20 naar 11,5 %, terwijl het in Brussel halveerde, van 15 naar 7,5 %, een historisch laag peil. Kenmerkend voor de hoofdstad was evenwel het tekort aan geboorten. Voor heel België bedroeg het tekort dat aan het conflict kan worden toegeschreven, ongeveer 36 %, terwijl het in Brussel 43 % bereikte. Enkel de regio's die aan de frontlijn van de IJzer lagen, hadden een proportioneel lager tekort aan geboorten.

23. De daling van het geboortecijfer tijdens de oorlogsjaren had deels te maken met de daling van het aantal huwelijken. Die werden “verhinderd” door de afwezigheid van de mannen (aan het front, oorlogsgevangenen of voor sommigen dwangarbeid in Duitsland) of uitgesteld wegens de verslechterde levensomstandigheden in die periode [Majerus, 2005] en de onzekerheid over de toekomst, die tot malthusiaans gedrag leidden [Eggerickx, 2004]. Tevens zou ondervoeding tijdelijke

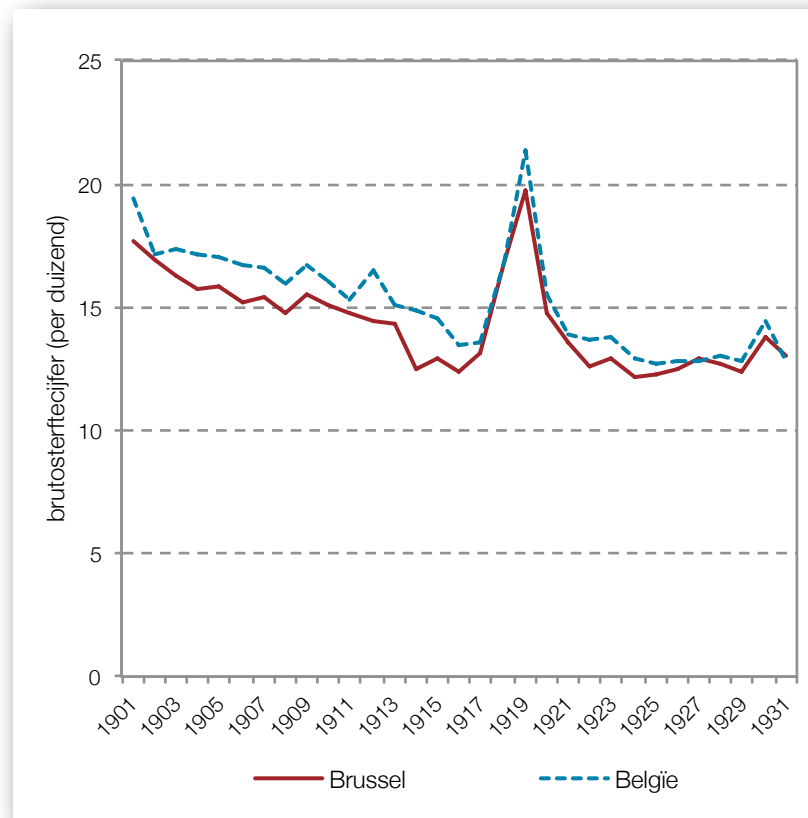
Figuur 2. Evolutie van het brutogeboortecijfer. Bron: statistiek van de loop van de bevolking, ADS, berekeningen T. Eggerickx.

onvruchtbaarheid bij de vrouwen hebben kunnen veroorzakt [Scholliers, Daelemans, 1988].

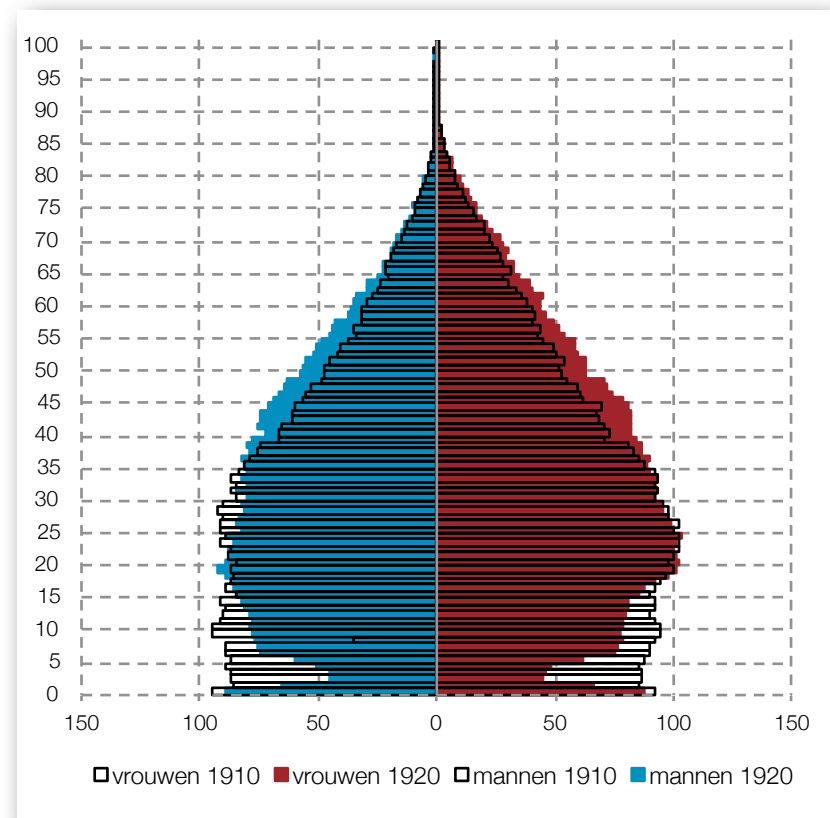
24. Zoals figuur 3 illustreert, worden de jaren 1914, 1915 en 1916 eigenaardig genoeg gekenmerkt door een daling van het sterftecijfer, dat daarentegen fors steeg van 1917 tot 1919 en daarna weer daalde en een normaler verloop kreeg. Die sequentie wordt ook elders waargenomen, in Wallonië of nog in het industriebekken van Charleroi [Eggerickx, 2014], maar eveneens in andere landen zoals Frankrijk of Duitsland. De overlijdensstatistieken in die regio's en in Brussel wijzen op een

verslechtering van de levensomstandigheden en meer bepaald op bevoorradingsproblemen, waaronder de burgerbevolking vanaf 1917 leed.

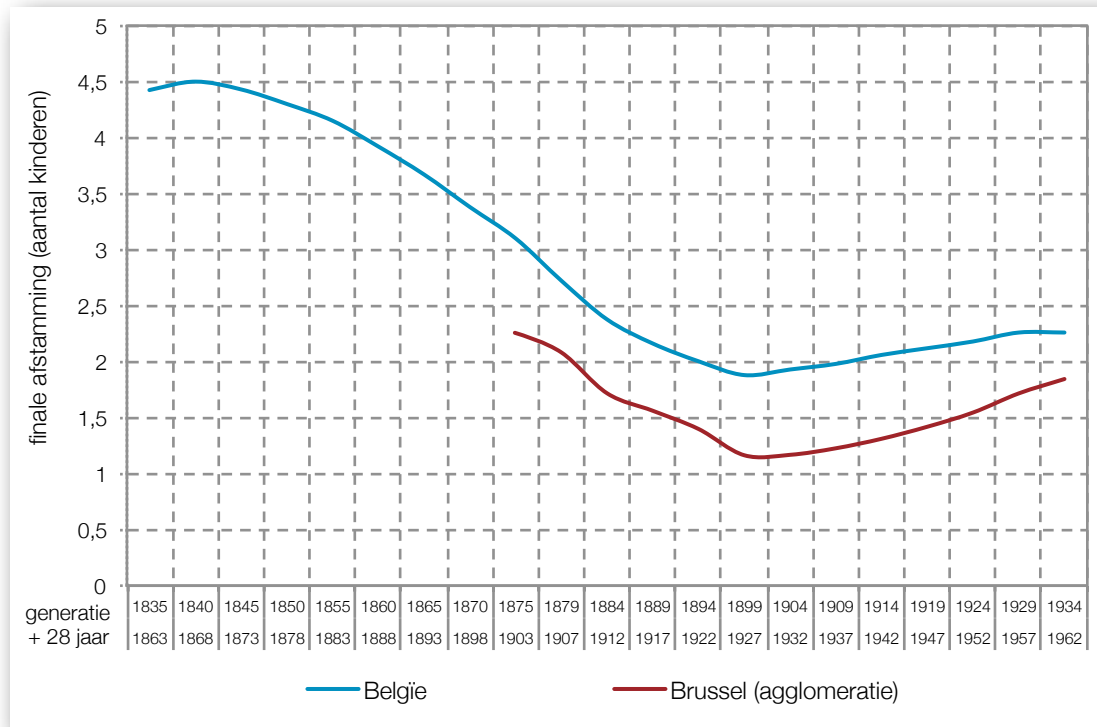
25. De leeftijds piramides werden ook blijvend beïnvloed door de impact van de oorlog. Figuur 4 geeft de situatie van de Brusselse agglomeratie in 1910 en in 1920 weer, waarbij de twee populaties werden teruggebracht tot eenzelfde basis van 10.000 inwoners om ze te kunnen vergelijken. Men stelt onmiddellijk twee "anomalieën" vast in de structuur per leeftijd en geslacht van 1920: in de eerste plaats de grote

Figuur 3. Evolutie van het brutosterftecijfer. Bron: statistiek van de loop van de bevolking, ADS, berekeningen T. Eggerickx.

Figuur 4. Vergelijkende leeftijds piramides van 1910 en 1920 (voor 10.000 inwoners). Bron: volkstellingen in 1910 en 1920, berekeningen T. Eggerickx.

Figuur 5. Evolutie van de finale afstamming van de generaties (met een verschil van 28 jaar) in België en in Brussel. Bron: Festy, 1978; Volkstellingen van 1961 en 1981, berekeningen T. Eggerickx.

uitsnijding aan de basis van de piramide, die wijst op het tekort aan geboorten, en vervolgens de insnijding aan de kant van de mannen van 25 tot 34 jaar in 1920, zijnde de generaties die 20-30 jaar oud waren toen het conflict uitbrak. Het hogere sterftcijfer bij de mannen deed het aantal weduwen in de categorie van 20 tot 40 jaar met ongeveer 35 % stijgen voor het hele land, maar met "slechts" 15 % voor de Brusselse agglomeratie.

26. De demografische impact van de Eerste Wereldoorlog laat zich dus nog lang na het staken van de vijandelikheden nog voelen. Het conflict heeft waarschijnlijk de geboortecentrale uitgebreid (waarmee men enkele decennia vroeger was begonnen) en de verhoging van de sterfteleeftijd tegengewerkt (althans voor bepaalde leeftijdscategorieën). Tussen 1910 en 1920 steeg de levensverwachting bij de geboorte in de

Brusselse agglomeratie van 52,8 jaar naar 59,1 jaar, zijnde een stijging met meer dan zes jaar, terwijl die stijging minder dan vier jaar bedroeg tussen 1900 en 1910. Tegelijkertijd steeg de gemiddelde levensduur voor het hele land met slechts drie jaar (met slechts één jaar tussen 1900 en 1910), van 50,7 jaar tot 53,5 jaar. Op basis van die gemiddelde indicator was de Eerste Wereldoorlog slechts een kleine onvoorziene gebeurtenis in de verbetering van de overlevingsomstandigheden [Winter, 1988], vooral in de hoofdstad.

27. De stijging van de levensverwachting tussen 1910 en 1920 wordt hoofdzakelijk verklaard door de daling van het sterftcijfer van jonge kinderen en volwassenen van meer dan 35 jaar. In vergelijking met de nationale situatie en die van de overige twee Gewesten was de daling van het sterftcijfer niet alleen groter in Brussel, maar ging het, zowel bij de kinderen als bij de volwassenen, om ruimere leeftijdscategorieën. De aanzienlijke daling van het sterftcijfer bij jonge kinderen, ook tijdens de oorlogsjaren [Winter, 1988], zou hoofdzakelijk te wijten zijn aan de uitbouw van de kindbescherming (raadpleging voor zuigelingen, moederkeukens...) als reactie op de daling van het geboortecijfer en de voedingscrisis [Majerus, 2007; Masuy-Stroobant, 2005].

28. De overlevingskansen verbeterden evenwel niet voor een bepaalde leeftijdscategorie: die van jonge mannen en vrouwen van 20 tot 30 jaar (en in mindere mate van de adolescenten). Twee elementen kunnen dat verklaren: voor de mannen het grotere risico om te sterven aan oorlogsverwondingen en, in het algemeen, de verzwakking van de bevolking na de jaren van ontbering en ondervoeding. Enkel een analyse van de overlijdensoorzaken zou het mogelijk maken om een echte verklaring te vinden voor die "bijzondere" sterftetafels die van toepassing zijn op de jongvolwassenen. Er dient tot slot onderstreept te worden dat de verslechtering van de overlevingskansen in die leeftijdscategorieën proportioneel minder uitgesproken was in Brussel dan in België of nog op het Waalse platteland en in het industriebekken van Charleroi [Eggerickx, 2014].

29. Wat het vruchtbaarheidscijfer betreft, stelt men vast dat het in veel Europese landen fors afnam tijdens het interbellum [Frejka, Sobotka, 2008]. Sommigen interpreteren dat als een gevolg van de Eerste Wereldoorlog en van de grote economische depressie van de jaren 1930

[Schellekens, Van Poppel, 2012], terwijl anderen er enkel een verlening in zien van de trends die verschillende decennia tevoren waren ingezet [Festy, 1984] en waarvan de verklarende factoren dus te maken hebben met de opkomst van het individualisme, het consumentisme en de secularisering van de samenleving [Van Bavel, 2009].

30. Wat was de situatie in Brussel? Op basis van retrospectieve gegevens van de volkstelling van 1981 kan men de vruchtbaarheid van de generaties vrouwen die geboren zijn tussen het einde van de 19^e eeuw en het einde van de jaren 1920 bepalen. Figuur 5 toont zo dat de vruchtbaarheid in de Brusselse agglomeratie zeer laag was: nauwelijks meer dan gemiddeld 1 kind per vrouw voor de generaties die geboren zijn aan het einde van de 19^e eeuw, namelijk de vrouwen die hun maximale reproductiecapaciteit tijdens het interbellum bereikten. Die lage vruchtbaarheidscijfers getuigen van een zeer efficiënt malthusianisme in het huwelijk [Eggerickx, 2014] en het is plausibel dat ook hier de Eerste Wereldoorlog en daarna de economische depressie van de jaren 1930 die trends versterkten. Men kan ook veronderstellen dat de vruchtbaarheid het laagste niveau bereikte in de meest verstedelijkte kringen, de plaatsen bij uitstek voor individualisering, anonymaat en radicalisering van het gedrag, en dat de impact van de conjuncturele gebeurtenissen er logisch gezien dan ook het meest uitgesproken was.

31. In Brussel heeft de Eerste Wereldoorlog dus, zoals in de rest van het land, duurzame sporen nagelaten in de demografische indicatoren en meer bepaald in de evolutie van de gedragingen die verband houden met de vruchtbaarheid.

2.1.1. Tijdens het conflict gesneuvelde Brusselse militairen en verzetslieden

32. Als men het aantal Brusselse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog onderzoekt, dringt er zich een evidente vaststelling op: honderd jaar na het uitbreken van het conflict is de ogenschijnlijk eenvoudige vraag naar het bilan nog niet definitief beantwoord bij gebrek aan specifiek onderzoek. De Britse historicus Niall Ferguson benadrukte in zijn werk al de grote tegenstellingen in de cijfers over de Eerste Wereldoorlog in het algemeen en de uiteenlopende bestaande tellingen van de slachtoffers van het conflict in België. De cijfers verschillen van de ene auteur tot de andere, en sommige tellingen liggen tot het drievoudige

toe uit elkaar [Ferguson, 1998: 295]. Zonder een nauwkeurige definitie van de voor de telling gevolgde methode is het moeilijk om er een echt betrouwbare raming van te krijgen. In een recent overzichtswerk geven Luc De Vos en andere onderzoekers als cijfer voor het aantal Belgische overlijdens (gewone burgers niet meegerekend) ten gevolge van de oorlog (waaronder een groot deel wegens ziekten) 53.037 personen op [De Vos e.a., 2014: 520]. Een uitsplitsing van de militaire verliezen van de andere mogendheden op het Belgisch grondgebied is op dit ogenblik nog niet beschikbaar, terwijl de verliezen bij de burgerbevolking pas sinds kort aandacht krijgen [cf. Amara, 2004; Horne & Kramer, 2001; Lipkes, 2007; Zuckerman, 2004]. Het gaat in dit geval niet om gewone en macabere boekhoudkundige tegenstrijdigheden. Het gaat om heel wat meer, al was het maar omdat die cijfers ons veel informatie verstrekken over de demografische impact van de oorlog [cf. vorig punt over de demografische impact van de oorlog] of over de blijvende invloed ervan op de stedelijke sociale structuren, wat de getroffen leeftijdscategorieën, de betrokkenheid van de verschillende bevolkingslagen van de stad en de overhoop gehaalde sociaaleconomische verhoudingen betreft [Winter & Robert, 1999: 102].

33. De herinnering aan de militairen en verzetslieden die tijdens het conflict werden gedood, blijft zeer aanwezig in de huidige stad dankzij het grote aantal monumenten voor de slachtoffers in de openbare ruimte (cf. infra), maar ook omdat ze hun laatste rustplaats hebben gekregen op bepaalde delen van de gemeentelijke begraafplaatsen (er bestaan geen militaire begraafplaatsen als dusdanig op het Brussels grondgebied): op acht sites (met inbegrip van het graf van de onbekende soldaat) in BrusselStad, Laken, Elsene, Evere, Jette, Sint-Pieters-Woluwe en Oudergem liggen de graven van 482 Belgische en 1.400 buitenlandse soldaten (op basis van een voorlopig telling).

34. Die begraafplaatsen (een heel klein deel van de 101 militaire begraafplaatsen en ereperken verspreid over het hele Belgisch grondgebied) kunnen worden gerangschikt in drie categorieën volgens de verschillende officiële functies van Brussel. Eerst is er het graf van de onbekende soldaat, een monument dat in 1922 werd opgericht ter nagedachtenis van alle Belgen die in de strijd zijn gevallen. Vervolgens zijn er de begraafplaatsen waar Belgische soldaten en de slachtoffers van andere legers zijn begraven. Hierbij gaat het om vijf van de voornoemde

acht Brusselse sites. Het gaat vooral om de graven van de 1.236 Duitse soldaten in Evere en om de graven van soldaten van de Commonwealth, Frankrijk, Rusland en Italië (vaak gevangenen die in gevangenschap zijn overleden) in Elsene, Jette en Evere liggen. Tot slot omvat de laatste categorie de sites waar gefusilleerde burgers zijn of waren begraven zoals de voormalige Nationale Schietbaan in Schaarbeek, waar 35 burgers werden gefusilleerd en begraven, onder wie bekende personen zoals Gabrielle Petit, Philippe Baucq en Edith Cavell, die na de oorlog op verzoek van hun familieleden werden opgegraven om in de familiegraven te worden bijgezet. Die plaatsen herinneren eraan dat Brussel 15 % telde van alle Belgische burgers die tijdens de oorlog werden gefusilleerd. Dat percentage is kleiner dan in Gent (23 %) en Luik (21 %) [Majerus, 2005: 76; cf. ook Van der Fraenen, 2009].

35. Men moet altijd voor ogen houden dat het aantal slachtoffers enkel het meest zichtbare deel van alle “oorlogsslachtoffers” is, aangezien dat cijfer geenszins rekening houdt met de gewonde soldaten en krijgsgevangenen noch met het lijden van welke aard dan ook van de burgerbevolking (de vluchtelingen, de slachtoffers van de verschillende vormen van oorlogsgeweld en, meer in het algemeen, alle inwoners die te lijden hadden onder de ontberingen tijdens de bezetting). Die ervaringen hebben het collectieve geheugen op verschillende manieren gevormd, langs officiële kanalen en instrumenten, zoals de verschillende herdenkingsceremonies, maar ook door wat er binnen de families wordt overgeleverd en soms kan verschillen [Welzer, 1997].

2.1.2. De minder bekende herinnering aan de grote bevolkingsverplaatsingen

De vluchtelingen

36. Of ze nu op de vlucht sloegen om aan het oorlogsgeweld te ontsnappen of ertoe gedwongen waren hun woning te verlaten, duizenden Brusselaars beleefden de pijnlijke ervaring van ballingschap tijdens de Eerste Wereldoorlog. Na het uitbreken van de vijandelijkheden kwamen er grote mensenmassa's op straat om te ontsnappen aan de vijandelijke troepen. Brussel was één van de eerste steden die de vluchtelingen opving. Vanaf 7 augustus 1914 kwamen meer dan 3.000 vluchtelingen uit het Luikse in de hoofdstad aan. Tot de intrede van de Duitsers, op 20 augustus 1914, ving de stad steeds meer vluchtelingen op. Sommi-

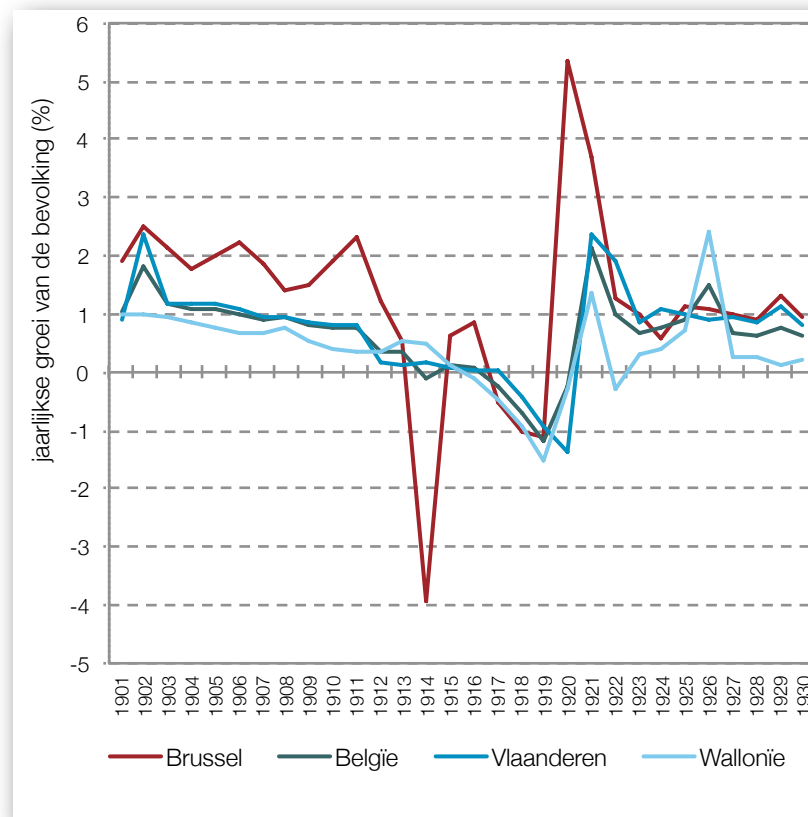
gen bleven er enkele dagen of weken en anderen voegden zich bij de Brusselaars die langs de weg of per trein naar de kust of Antwerpen trokken, naar het “réduit national”, een stukje land dat toen oninneembaar werd geacht. In Brussel was het aantal vluchtelingen in vergelijking met andere steden evenwel vrij klein. In de hoofdstad werd immers niet hard gevochten en de relatieve rust waarin de Duitsers de stad binnentrokken, leidde niet tot grote collectieve paniek. Men beschikt niet over nauwkeurige statistieken waarmee men het percentage Brusselaars ten opzichte van de 600.000 Belgen die vier jaar lang in het buitenland woonden, kan kennen, maar alles wijst erop dat er meerdere tienduizenden voor een lange ballingschap kozen. Alleen al in Groot-Brittannië werd het aantal vluchtelingen uit de Brusselse agglomeratie in 1917 op ongeveer 15.000 geraamd [Amara, 2008].

37. Wegens de militaire gebeurtenissen en de Duitse brutaliteiten, maar ook wegens de bevolkingsbewegingen leidden de oorlogsjaren tot een algemene daling van de bevolking. De daling bedraagt voor het hele koninkrijk 2,3% tussen 1914 en 1919. Tussen die twee ijkpunten verloor de hoofdstad 2 % van haar bevolking, wat overeenkwam met ongeveer 15.000 inwoners. Zoals uit figuur 6 blijkt, verschilde de evolutie van de jaarlijkse groei in Brussel grondig van die van België, Vlaanderen en Wallonië. In Brussel werd het jaar 1914 immers gekenmerkt door een zeer groot demografisch tekort van ongeveer 4 %, dat gevolgd werd door een lichte stijging in 1915 en 1916 en door een nieuw tekort in de volgende drie jaren. Dat verlies stemde proportioneel gezien overeen met het verlies dat in de overige Gewesten werd vastgesteld. Tot slot was de demografische inhaalbeweging in 1920-21 proportioneel bijna drie keer groter dan in Vlaanderen en Wallonië.

38. De groei van de bevolking wordt bepaald door de natuurlijke balans (het verschil tussen het aantal geboorten en overlijdens) en door de migratiebalans (het verschil tussen het aantal immigranten en emigranten). Als men kijkt naar de statistieken van de loop van de bevolking in Brussel vóór, tijdens en na de oorlog, dan hangt het groeipercentage vooral samen met het migratiesaldo. Het grote tekort van 1914 vloeide voort uit een zeer negatieve migratiebalans, die waarschijnlijk te maken had met de vlucht van de Brusselaars en het vertrek van de gemobiliseerden en oorlogsvrijwilligers aan het begin van het conflict. In 1915 en 1916 werd de migratiebalans weer positief, wat wellicht samenhang

met de terugkeer van een deel van degenen die een jaar tevoren de hoofdstad waren ontvlucht. Tot slot was de recuperatie van na de oorlog nagenoeg uitsluitend toe te schrijven aan de zeer positieve migratiebalansen. De rol van de migratie was dus doorslaggevend in Brussel en enkel het demografisch tekort van de jaren 1917-1919 vloeide voort uit een negatieve natuurlijke balans.

39. Het einde van de invasie maakte evenwel geen einde aan de aanwezigheid van vluchtelingen in Brussel. De verwilderde en moegetergde

Figuur 6. Evolutie van de jaarlijkse groei van de bevolking van de Brusselse agglomeratie. Bron: statistiek van de loop van de bevolking, ADS, berekeningen T. Eggerickx.

balling zonder enig bezit werd als het ware een vertrouwde figuur in de Brusselse openbare ruimte tijdens het hele conflict. Die ballingen werden opgevangen in een tiental opvangcentra over de hele agglomeratie en kregen steun van het *Nationaal Hulp- en Voedingscomité* (NHVC). Vanaf de jaren 1916-1917 moest dat Comité zelfs zijn inspanningen verdubbelen, omdat honderdduizenden Franse en Vlaamse inwoners op de vlucht sloegen na de evacuatie door de Duitsers van de frontzone en onderdak en voedsel moesten krijgen. In afwachting van hun repatriëring werden de Franse geëvacueerden uit Lens, Saint-Quentin of Douai zo goed als mogelijk ondergebracht in leegstaande gebouwen. In 1918 deed het geallieerde offensief hun aantal nog toenemen: vanaf oktober 1918 werd Brussel letterlijk overspoeld door meer dan 40.000 geëvacueerde Fransen. De overheden eisten scholen, schouwburgen en bioscoopzalen op om die gezinnen die niets meer hadden, op te vangen [Amara, 2010: 211-223].

40. Van die grote bevolkingsbewegingen, die typisch zijn voor de Eerste Wereldoorlog, blijft weinig over in het geheugen en de openbare ruimte van Brussel: een bas-reliëf van het "Britse oorlogsmonument" op het Poelaertplein herinnert aan de gulle opvang die Engeland aan de Belgische vluchtelingen bood, terwijl het beeld van Peter Pan in het Egmontpark, dat werd ingehuldigd in 1924, herinnert aan de vriendschapsbanden tussen de kinderen van de twee landen. Die zeer grote discretie weerspiegelt goed het zeer lauwe onthaal dat honderdduizenden Belgen te beurt viel, toen ze terugkeerden uit ballingschap en wier lijden nagenoeg volledig uit het collectieve geheugen is gewist [zie Amara, 2008].

De gedeporteerden

41. Een andere soort bevolkingsverplaatsing bleef veel langer in de geesten hangen tijdens en na het eerste wereldconflict: de deportatie. Door de verzanding van het conflict en de grote prijs van de oorlog op menselijk gebied had Duitsland een tekort aan arbeidskrachten. Daarom oefenden de Duitse industriëlen druk uit om "*België, het grote mensenreservoir*" te openen volgens de bewoordingen van Carl Duisberg van het chemische industriebedrijf Bayer ("*Öffnen Sie das Große Menschenbassin Belgiën!*") [Thiel, 2014: 6]. Er werden *Deutsche Industrie-Büros* geopend, waarvan twee in Brussel (aan de Maria-Theresiastraat

in Sint-Joost-ten-Noode en aan de Jamarlaan in Sint-Gillis) om propaganda te verspreiden en werklozen er aldus toe aan te moedigen een arbeidsovereenkomst van bepaalde duur te sluiten om in Duitsland te gaan werken. Die propaganda had niet het verhoopte succes en na de komst van Hindenburg en Ludendorff aan het hoofd van de generale staf, gaven de Duitse overheden vanaf november 1916 het bevel tot massadeportaties. In Brussel hadden die vooral plaats van 20 tot 24 januari 1917 op convocatie in het Zuidstation. Er waren ook kleinere deportaties in mei 1917 [Delplancq, 2001]. In totaal werden ongeveer 1.420 Brusselaars gedeporteerd, van wie 743 uit Anderlecht, de meest getroffen gemeente. In vergelijking met Oost-Vlaanderen, Henegouwen of het zuiden van Luxemburg kan men evenwel stellen dat Brussel en omstreken vrij weinig getroffen werden door die deportaties, waarbij ongeveer 120.655 personen werden weggevoerd.³

42. Uiteindelijk waren de deportaties een mislukking, aangezien een groot deel van de Belgen, ondanks de dwang, weigerden om een arbeidsovereenkomst te sluiten. Willem II maakt er een einde aan bij keizerlijk rescript van 14 maart 1917 en de meeste Brusselse gedeporteerden keerden geleidelijk terug naar huis. Ze waren verzwakt, ziek en niet meer in staat om te werken en werden vooral verzorgd in het Sint-Jans-hospitaal [Delplancq, 2001: 532-533].

43. Na het conflict drongen de gedeporteerden erop aan dat hun rechten werden erkend, hoewel ze vrij snel erkend werden als burgerslachtoffers van de oorlog. Op 10 juni 1919 verleende een eerste wet hun een vergoeding, die kort daarna als onvoldoende en niet in overeenstemming met het geleden nadeel werd beschouwd en op 25 juli 1921 ietwat werd verhoogd via een nieuwe wet. De trage procedures leidden ertoe dat de gedeporteerden meer belang begonnen te hechten aan blijken van erkenning: een reeks gedenkplaten waarop de naam van de overledenen in gevangenschap staan, werden plechtig ingehuldigd [Claisse, 2000: 142-143], terwijl er in 1922 een Kruis der

weggevoerden werd ingevoerd als blijk van erkenning [koninklijk besluit van 27 november 1922].

44. In Brussel worden de gedeporteerden ook herdacht ter gelegenheid van ceremonies, zoals diegene die bijvoorbeeld met Allerheiligen 1926 ter ere van de gedeporteerden georganiseerd werd op de begraafplaats van Laken door de vaderlandslievende verenigingen, de scholen en gemeentelijke mandatarissen. Hoewel de gedeporteerden, in tegenstelling tot de vluchtelingen, na het conflict een zekere erkenning van hun lijden kregen, bleven de specifieke eerbetonen vrij zeldzaam en bij de collectieve ceremonies werden ze vaak beschouwd als tweederangsslachtoffers van de oorlog, zoals het geval was bij de inhuldiging te Anderlecht in 1922 van het monument *Aan onze Helden 1914-1918*, op het Dapperheidsplein [Van Ypersele, Debruyne, Kesteloot, 2014: 123-124, 140]. Die relatieve discretie komt zelfs tot uiting in de toponymie: terwijl er een *Heldenplein* in Sint-Gillis en een *Strijdersgang* in Koekelberg werden ingehuldigd en er straten werden genoemd naar de burgerslachtoffers van “martelaarssteden” zoals Visé, Dinant, enzovoort herdenkt er geen enkele straat, geen enkel plein of geen enkel monument in Brussel de gedeporteerden, met als opmerkelijke uitzonderingen de Weggevoerdenstraat in Anderlecht, die in 1932 werd ingehuldigd (maar die enkel gewijd is aan de slachtoffers van de eigen gemeente), en de Weggevoerdenstraat in Sint-Lambrechts-Woluwe [Van Ypersele, Debruyne, Kesteloot, 2014: 104-111, 169]. Die geringe aanwezigheid in de Brusselse openbare ruimte is niet betekenisloos: het wijst erop dat de herinnering aan de gedeporteerden, ondanks hun leed, dat door de vergoedingswetten werd erkend, geleidelijk is weggeëbd, ook al werden ze niet zo duidelijk en meedogenloos vergeten als de bannelingen⁴.

2.2. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog in de openbare ruimte

³ Het is moeilijk om definitieve cijfers te verstrekken, aangezien de bronnen verschillende cijfers vermelden. Dat aantal komt uit de statistieken van de *Commissie van onderzoek over de inbreuken op de regelen van het volkenrecht*. RAB, Commissie van onderzoek over de inbreuken op de regelen van het volkenrecht en van de oorlogswetten, nr. 740 en 742.

⁴ Er zij onderstreept dat die discretie ook terugkomt in de geschiedschrijving. Pas met de doctoraatsthesis van Michaël Amara (*Des Belges à l'épreuve de l'exil: les réfugiés de la Première guerre mondiale (France, Grande-Bretagne, Pays-Bas), 1914-1918*, ULB, 2007) beschikt men over een volledige studie van de Belgische vluchtelingen, terwijl men voor de gedeporteerden wacht op de doctoraatsthesis van Arnaud Charon.

45. Aangezien er in Brussel geen militaire strijd werd geleverd tijdens de Eerste Wereldoorlog, heeft de stad geen rechtstreekse fysieke sporen van het militaire conflict. Gelet op de ernst van de gebeurtenissen, het leed van de Brusselse bevolking en de herinnering aan degenen die niet meer terugkeerden, ervoer men echter al zeer snel de behoefte om het conflict te herdenken om het zo te kunnen plaatsen en de herinnering aan de “Grote Oorlog” door te geven aan de toekomstige generaties.

46. Er zijn veel invullingen van de herinnering aan de oorlog in Brussel: zowel een internationale herinnering krachtens zijn statuut als hoofdstad met de oprichting, na het einde van het conflict, van monumenteneerbetonen aan de geallieerden en hun vertegenwoordigers (Verdun, Clémenceau, Brand Whitlock...); een nationale herinnering met de viering van de grote Belgische militaire figuren (Koning Albert I, de generaals Jacques, Meiser, Leman...); een lokale herinnering met de bewaring van de herinneringen van inwoners, soldaten, parochieleden of gewone burgers die strijd tegen de bezetter hebben geleverd en soms zelfs een “universele” herinnering door het eren van de grote deugden die hebben bijgedragen tot de eindoverwinning (de vrede, het verzet, de dapperheid...). De inventaris van Emmanuel Debruyne in het kader van een studie over de herdenking van de oorlog in Brussel [Van Ypersele, Debruyne, Kesteloot, 2014] identificeert zo meer dan 600 materiële sporen van de “Grote Oorlog” die zich vandaag op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bevinden, hoofdzakelijk in de vorm van monumenten, toponymische elementen en gedenkplaten. Hieronder volgt een samenvatting van de belangrijkste conclusies van de studie.

47. De netgenoemde studie toont aan dat geen enkele historische gebeurtenis, noch de omwenteling van 1830 noch zelfs de Tweede Wereldoorlog, zoveel sporen in de hoofdstad heeft achtergelaten als de Eerste Wereldoorlog. De Brusselse toponymie verwijst aldus vaak naar de heroïsche figuur van de soldaat, in collectieve vorm (de Dapperenstraat, de Oudstrijdersstraat, de Infanteriestraat, de Grenadiersstraat...) of in individuele vorm in een aantal (toen) nog rurale en minder bevolkte

gemeenten die tientallen straten noemden naar de naam van een van hun zonen die aan het front zijn gesneuveld. Brussel zorgde, als bezette hoofdstad tijdens het hele conflict, al snel voor een groot eerbetoon aan beroemde burgers (Adolphe Max, kardinaal Mercier, Ernest Solvay...), aan anonieme burgers (Weggevoerden, Helden...) of aan een door de vijand omgebrachte patriot (Philippe Baucq, Gabrielle Petit, Edith Cavell...).

48. Numeriek gezien zijn de straatnamen de meest voorkomende herdenkingsvorm in Brussel, maar het zijn natuurlijk de monumenten die het meest opvallen in het stadsbeeld. De overgrote meerderheid werd opgetrokken in het begin van de jaren 1920, waarbij vaak een uitgesproken conservatieve, decoratieve en architecturale stijl werd gebruikt die teruggaat naar de “standbeeldenmanie” van de 19^e eeuw: gedrapeerde vrouwelijke allegorieën, soldaten die naast de nationale vlag liggen of bustes van grote mannen met een sombere blik, die de herinnering aan het conflict op een plechtige en zelfs nostalgische wijze in stand houden. In de ogen van hun tijdsgenoten verheerlijkten de monumenten op een vaak meer pacifistische dan wraakzuchtige toon het aangevallen Vaderland, waarvoor het leed dat tijdens vier lange jaren werd doorstaan, niet vergeefs was.

49. De lokalisatie van die herdenkingssporen op het gewestelijk grondgebied kan zowel worden beschouwd als het gevolg van de stedenbouwkundige evolutie van de verschillende Brusselse gemeenten als van de min of meer uitgesproken wens van hun mandatarissen om de herinnering aan de oorlog in stand te houden. De “lokale” herinnering aan het conflict is aanwezig in het hele Gewest – elke gemeente heeft haar monument voor de gesneuvelden (en zelfs twee: op het centrale plein en op de gemeentelijke begraafplaats) –; in Brussel-Stad bevinden zich natuurlijk de meeste internationale en nationale herdenkingen van de oorlog, waaronder verschillende belangrijke symbolische monumenten zoals uiteraard het graf van de onbekende soldaat, het eerbetoon aan alle *Jassen*⁵ die tijdens het conflict sneuvelden.

⁵ Dit is de bijnaam van de Belgische soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog. De bijnaam verwijst naar de lange jas die de geüniformeerde soldaten droegen, en kan worden beschouwd als het equivalent van het Franse *Poilu* of het Engelse *Tommy*.

50. Omgekeerd kan men vaststellen dat het grootste deel van de toponymische eerbetonen te vinden zijn in de randgemeenten. Die dorpen, die in een snel tempo verstedelijkten tijdens het interbellum, gaven een groot aantal nieuwe straten namen die herinneren aan de Eerste Wereldoorlog. Een van de frappantste voorbeelden is wellicht de gemeente Oudergem, die ervoor koos om de herinnering aan de 47 in de strijd gesneuvelde soldaten die een band hadden met de gemeente, in stand te houden door evenveel straten naar hen te noemen [Van Ypersele, Debruyne & Kesteloot, 2014: 246250]. Die aandacht voor de “gewone” soldaten was vrij opmerkelijk, in zoverre men aandacht schonk aan de basis, terwijl het eerder gebruikelijk was om de politieke en militaire leiders te huldigen. Dat bleek veel minder makkelijk voor de gemeenten van de eerste kroon, die al dichtbebouwd en verstedelijkt waren in het begin van de jaren 1920 en dus vaak de voorkeur gaven aan de inhuldiging van gedenkplaten en monumenten in plaats van soms zeer oude straatnamen die in het collectieve geheugen verankerd waren, te wijzigen.

51. Dit alles illustreert zowel de diversiteit in het beleid van de gemeentelijke overheden en hun essentiële rol in dat proces. Daardoor kon de nationale regering het herdenkingsbeleid zelfs niet in de hoofdstad monopoliseren. Zoals in de *Westhoek*, waar de lokale overheden het initiatief namen voor 26 % van alle opgerichte memorialen [Jacobs 1995], maakten de Brusselse gemeenten volop gebruik van hun autonomie om op grote schaal in te grijpen in de openbare ruimte en er op hun manier mee vorm te geven aan het collectieve geheugen.

2.2.1. Wat vergeten werd in de materiële herinnering aan de oorlog

52. Het aantal gemeentelijke initiatieven en de diversiteit ervan geven daarentegen ook een beter beeld van wat er ontbreekt of onderge-

waardeerd wordt in de Brusselse openbare ruimte. De herdenkingsceremonies en –monumenten steunen immers op een aantal ingeburgerde ideeën en impliciete⁶ postulaten die bevestigen wat men al over die jaren meent te weten. Het verhaal dat de gemeente brengt, wil aansluiten bij het metaverhaal van de gemeenschappen die de herdenking organiseren en financieren.

53. Een uitstekend voorbeeld daarvan blijkt uit de Belgische koloniale geschiedenis, waarmee Brussel onmiskenbaar een onverbreekelijke band heeft [Stengers, 1989 (heruitgave 2015); Vanthemsche, 2012], maar die zeer weinig aan bod komt in de huidige herdenkingsplechtigheden. De enige kwestie die de aandacht lijkt te trekken, is de aanwezigheid van Congolese troepen tijdens de militaire operaties in Europa en Afrika of in de loopgraven naast soldaten van het moederland en contingents van de andere mogendheden [Brosens, 2013; Catherine, 2013]. Die bijna volledige afwezigheid is niet verrassend, gezien de koloniale dimensie zeer beknopt aan bod komt in de geschiedschrijving in België [Vanthemsche, 2012]. Men weet nog te weinig over wat er gebeurd is in Congo vanaf juni 1914. Bijgevolg verwijzen de enkele materiële sporen die zich her en der op het Brussels grondgebied bevinden, hoogstens naar de militaire acties van de bevelhebbers en hun manschappen [Claisse, 2013: 133-175]. Monumenten hieromtrent werden bovendien vrij laat en op privéinitiatief opgericht en herdenken luitenant-generaal Tombeur en de Openbare Weermacht (Force Publique)⁷. Vandaag is er alvast nog steeds weinig bekend over de troepen van de Openbare Weermacht in Afrika en de Congolese vrijwilligers die in België werden ingezet [cf. Brosens, 2013] (sommigen van hen hadden een rechtstreekse band met Brussel, want ze hadden er enige tijd vóór de oorlog gewoond, onder meer in de Anneessenswijk).

54. Men moet zich eveneens afvragen welke betekenis aan deze sporen wordt gegeven, aangezien de achterliggende patriottische waarden

⁶ De uitdrukking in de Franse betekenis (*unspoken assumptions*) kan tussen de regels worden gelezen in de werken van James Joll, waaronder *The Origins of the First World War*, New York, Routledge, 2013 (eerste editie 1984), dat een hoofdstuk bevat over de rivaliteiten tussen de keizerrijken (pp. 219-253). Zie de werken van Antoine Prost en Jay Winter (2004) over de verschillende uitdagingen die gepaard gaan met het neerschrijven van de oorlogservaring.

⁷ Zie de link: <https://brusselsremembers.com/memorials/lieutenant-general-tombeur>

amper nog een symbolische betekenis hebben voor de tijdsgenoten. Hoe dan ook, sinds enkele jaren wordt er een dag georganiseerd door verenigingen van voormalige kolonials om op drie plaatsen hulde te brengen “aan de slachtoffers van de slavernijcampagnes, aan de Belgische en Congolese gesneuvelden tijdens de militaire campagnes van de Openbare Weermacht tijdens de twee Wereldoorlogen alsook aan de vlag van Tabora⁸”: voor het monument voor luitenant-generaal Baron Tombeur “de Tabora” (1867-1947) in Sint-Gillis (ingehuldigd in 1951, Parklaan), voor de buste van kolonel Chaltin (1857-1933) in Elsene (opgericht in 1947, Solbosch-square), alsook aan het monument

Figuur 7. De namen Tabora en Mahengé worden vaak met elkaar geassocieerd, want ze verwijzen naar twee grote overwinningen van de Belgische koloniale troepen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Herdenkingen aan het Rigasquare. Bron: J. Goovaerts, 11 november 2014

voor de “Troepen der Afrikaanse veldtochten” in Schaarbeek (opgericht in 1970, Rigasquare).

55. Het “maatschappelijk middenveld” van Congolese origine organiseert dan weer zijn eigen herdenkingsmomenten (cf. figuur 7, foto’s voor het monument op het Rigasquare in Schaarbeek) om die vergeten bijdrage te herdenken. Ze ijveren meer in het algemeen voor een erkenning van de koloniale erfenis van België en ze willen daarbij diegene die volgens hen “vergeten” zijn door de geschiedenis⁹ betrekken bij de herdenkingen.

56. In de Brusselse publieke ruimte zijn er zo twee onderscheiden herinneringen die tegelijk hun plaats zoeken in de marge van de grote openbare evenementen. De aanwezigheid op het grondgebied van de hoofdstad van die tweevoudige herinnering aan het kolonialisme, de Belgische en de Congolese, is des te interessanter, daar ze een uiteenlopende boodschap overbrengen in verband met de inbreng van Congo tijdens de Eerste Wereldoorlog. In elk geval worden er los van elkaar herdenkingen gehouden.

2.3. De rechtstreekse en indirecte erfgoedsporen van 14-18

57. Op het eerste gezicht hebben weinig Brusselse gebouwen een rechtstreekse band met de Eerste Wereldoorlog. Toch vallen bepaalde verbanden wel op. Een sprekend voorbeeld daarvan is ongetwijfeld het “gebouw A” van de *Université Libre de Bruxelles* op de Solbosch-campus aan de huidige Franklin Rooseveltlaan. Het gebouw heeft een dubbele band met het eerste wereldconflict: enerzijds werd de bouw (1924) gefinancierd met Amerikaans geld via de *Commission for Relief in Belgium Educational Foundation* en anderzijds drongen de financiers erop aan dat de gevels werden opgetrokken in de “nationale stijl”¹⁰. De fondsen van de programma’s voor de wederopbouw gingen ook naar andere gebouwen, zoals het Sint-Pieters-ziekenhuis.

58. Er werden ook materiële verwijzingen naar de Eerste Wereldoorlog

⁸ Tabora is een stad in het huidige Tanzania, waar de (Congolese) Openbare Macht slag leverde onder leiding van luitenant-generaal Charles Tombeur tijdens de campagne van 1916 in het Duitse oostelijk Afrika. Volgens de officiële versie ging het om de eerste Belgische overwinning. Tombeur werd daarom in de adelstand verheven in 1926 en mocht *de Tabora* toevoegen aan zijn familienaam.

⁹ Zie de links: http://www.bel-memorial.org/cities/bruxelles-brussel/schaerbeek/schaerbeek_mon_troupes_afrique.htm en www.congo-1960.be/Agenda2014-18septembre-craoca.docx

¹⁰ http://www.irismonument.be/nl.BrusselUitbreiding_Zuid.html

aangebracht in een reeks bestaande gebouwen. Dat is bijvoorbeeld het geval voor twee glas-in-loodramen die in 1920 werden geplaatst in de Zavelkerk ter herinnering aan de gesneuvelden tijdens het conflict. Ze stellen de strijders en de Belgische vorsten voor [*Le Patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles/1C*, 1994: 281-282]. Soortgelijke glas-in-loodramen (acht in totaal in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest) [van Ypersele, Debruyne & Kesteloot, 2014: 296] werden in verschillende kerken en burgerlijke gebouwen geplaatst om met Bijbelse taferelen of heiligenlevens te herinneren aan de vaderlandsliefde, de strijd tegen de bezetter of nog de bescherming van de slachtoffers.

59. De krijgsmacht wijzigde dan weer de naam van bepaalde Brusselse kazernes als eerbetoon aan personaliteiten en gebeurtenissen die een rol speelden in de oorlog [Mihail, 2010: 30-31].

60. De materiële herinnering aan de Eerste Wereldoorlog is evenwel niet beperkt tot de bouw, de aanpassing of nieuwe namen voor specifieke Brusselse gebouwen, maar krijgt ook vorm in de ontwikkeling en vernieuwing van het stadsweefsel wegens de materiële beschadigingen ten gevolge van de oorlog en de komst van talrijke vluchtelingen die de demografische druk deden toenemen. Van de 194.250 gebouwen die in 2014 op het grondgebied van het Brussels Gewest lagen, dateerden 53.146 (27,36 %) van het interbellum [FOD Economie – Statistics Belgium¹¹]. Afgezien van die cijfers moet erop gewezen worden dat na het einde van de Eerste Wereldoorlog de debatten van vóór 1914 over de kwaliteit van de woningen weer oplaaiden [Van den Eeckhout, 2010]. De belangstelling voor dat thema hoeft geen verbazing te wekken: in Brussel waren, net als in alle grote steden, de woningen in de volkswijken vaak overbewoond [Van den Eeckhout, 2011: 95-96].

61. Bijgevolg werden de experimenten met nieuwe woonvormen die al van vóór de oorlog dateerden, voortgezet en uitgebreid. Het model van de tuinwijk, dat ingang vond vanaf het einde van de 19e eeuw, is daarvan één van de markantste voorbeelden [Vandermotten, 2014: 158]. De tuinwijken zijn nog steeds typisch voor het huidige uitzicht van de hoofdstad, aangezien Brussel 26 tuinwijken telt (het gaat vaker om residentiële gebieden dan om afzonderlijke wijken) die over 10 gemeen-

ten verspreid zijn. Ze stroken met een functionalistische visie op stadsplanning die de stad verdeelt in afzonderlijke gebieden die elk hun eigen rol hebben. Door de huizen van die tuinwijken met hetzelfde basisplan te bouwen, kon men de kosten fors drukken en tegelijk bepaalde minimumnormen halen: een douche, een kleine bergruimte of nog een moestuin waar de bewoners zich nuttig konden bezighouden en zo enige besparingen konden doen [Dessouroux, 2008: 89-91].

62. Het gebrek aan middelen en de constante demografische druk brachten de architecten en overheden er evenwel toe nieuwe pistes te verkennen, waaronder die van de woontorens, die voor de eerste keer werden ontworpen door Victor Bourgeois in zijn toekomstvisie voor Brussel (1920-1930). De door de oorlog veroorzaakte vernielingen en economische veranderingen brachten de Brusselse burgerij er geleidelijk toe in appartementen te gaan wonen. De in 1924 goedgekeurde wet op de mede-eigendom en de toenemende kosten voor het onderhoud van de grote woningen in combinatie met de crisis in de sector van de huisbedienden, de geleidelijke afname van de kroostrijke gezinnen en de verspreiding van technische innovaties zoals de lift maakten die collectieve levenswijze aanvaardbaarder voor de in Brussel gevestigde welgestelde klassen, onder meer vanaf de jaren 1930, toen er verschillende luxeappartementen werden gebouwd [Dessouroux, 2008: 92]. Het model van de vrijstaande woning bleef evenwel in trek, vooral in de voorsteden die verstedelijkten en waar dat nog betaalbaar was door de prijs van de gronden.

63. Helemaal anders van aard dan de traditionele herdenkingsmonumenten zijn die nieuwe bouwvormen in de Brusselse stedelijke ruimte dus ook rechtstreekse of indirecte sporen van de Eerste Wereldoorlog, die een andere historische kijk op de hedendaagse stad bieden.

2.3.1. Een innovatieve pedagogische ervaring?

64. Nu men steeds meer op zoek gaat naar nieuwe methodes en leeromgevingen (onder meer buiten de school) om kennis en competenties te verwerven, kan de stad zelf dienen als interessante leeromgeving. Brussel biedt op dat vlak een breed spectrum mogelijkheden, die

¹¹ http://statbel.fgov.be/fr/binaries/FR_gebouwenpark_statbel_151020_162846_tom326-255267.xls

evenwel onderbenut blijven bij gebrek aan innoverend didactisch materiaal.

65. Niettemin bestaan er enkele proefprojecten zoals de Erfgoedklassen en Burgerschap van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, die opgezet zijn om de leerlingen bewust te maken van het onroerend erfgoed. Om de leerlingen in te wijden in de gebeurtenissen van de “Grote Oorlog” die zich in Brussel afspeelden, hebben de Erfgoedklassen een interactief parcours ontwikkeld in het stadscentrum aan de hand van een aantal plaatsen en monumenten die verband houden met twaalf oorlogsthema’s. Daarbij komen uiteenlopende onderwerpen aan bod zoals *“honger, repressie, uitingen van passief en actief verzet, de pers, vrouwenmode, de symbolische recuperatie door de Duitsers van de bovenstad, Duitse cultuurbeleving voor en tijdens de oorlog, de rol van koning Albert I, burgemeester Adolphe Max en kardinaal Mercier en de gevolgen van de oorlog.”*¹²

66. Het originele van de benadering bestaat er onder meer in de aandacht van de leerlingen te trekken met gebouwen waarvan de functie meestal met andere thema’s wordt geassocieerd. Het Koninklijk Paleis verwijst zo naar de inrichting van een ziekenhuis (er waren ongeveer 1100 bedden geplaatst aan het begin van de oorlog); in de Sint-Michiël- en Sint-Goedelekathedraal en het stadhuis wordt het passieve verzet van personaliteiten, zoals kardinaal Mercier en burgemeester Adolphe Max, voorgesteld. De Congreskolom en het standbeeld van Gabrielle Petit verwijzen naar de burgerslachtoffers en de vaderlandsliefde, enzovoort. Verschillende leden van het burgerverzet die een link met Brussel hebben – Gabrielle Petit, maar ook Edith Cavell, Philippe Baucq – waren overigens al veel langer (sinds het interbellum) opgenomen in een nationale eregalerij van personaliteiten wier levens aan leerlingen moest worden verteld. Onderzoek over de evolutie van de inhoud van de geschiedenisboeken op school de afgelopen jaar geeft daarbij inzicht in de manier waarop die “helden” aan bod komen en waarvoor ze “gebruikt” werden [cf. Béchet, 2009; Hens, 2015].

67. Opvallend is dat bijna een eeuw na de eerste initiatieven voor de officiële herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog nog steeds dezelfde personen in herdenkings- en erfgoedprojecten worden opgevoerd, hoewel het tegelijk moeilijk is om precies te weten hoe die historische personen, plaatsen, gebeurtenissen en processen daadwerkelijk gebruikt worden door leraren. We weten dus niet welke waarden ze willen doorgeven en welke concrete impact dergelijke bezoeken en extra-muros activiteiten hebben op de leerlingen en hun collectieve perceptie. Sommige onderzoekers [Kavadias, 2004] hebben in die context alvast het belang onderstreept van de vaardigheden die leerkrachten nodig hebben om leerlingen tijdens dergelijke activiteiten kennis en vaardigheden bij te brengen, eerder dan een focus op de traditionele overdracht van inhoud en kennis.¹³

3. Enkele minder bekende immateriële sporen

68. Wanneer men spreekt van de impact van de Eerste Wereldoorlog op de sociale transitie, verwijst men vaak naar de wijzigingen in het kiessysteem en de politieke gedragingen die daarmee gepaard gingen of nog naar het statuut van de vrouwen [Gubin & de Smaele, 2015; Jacques & Piette, 2005: 171-182] en in veel mindere mate naar andere domeinen die een stedelijk perspectief integreren. Voorbeelden daarvan zijn er nochtans genoeg: de Eerste Wereldoorlog diende in zekere zin als een laboratorium dat technische, medische en organisatorische innovaties voortbracht die nog steeds diep verankerd zijn in het Brussel van vandaag. Hieronder volgen enkele voorbeelden.

3.1. De “andere oorlog”: de volksgezondheid

69. Niet alleen aan het front vielen slachtoffers. Er vielen ook veel slachtoffers van wat men de “onzichtbare vijand” noemde: *“...civil and military authorities were faced with the daunting challenge of waging war on disease at the same time as they waged war on the enemy”*. De uitdaging was zo groot dat men niet aarzelde om van “de andere oorlog” te spreken [Rollet, 1999: 421]. Het ging echter niet alleen om

¹² Presentatie van het parcours op de site van de Erfgoedklassen: “14-18. Brussel, bezette stad” http://www.erfgoedklassen.be/nl/#animatie_14_18

¹³ Dit thema wordt uitwerkt in de BSI synthesesnota over het beleid voor de herdenking van de honderdste verjaardag van de Eerste Wereldoorlog (te verschijnen in 2017).

de strijd tegen ziekten. De gezondheidszorg voor moeders en kinderen werd overal een prioriteit. Dat was ook zo in België en vooral in Brussel, waar een zeer dicht netwerk van verenigingen tot stand gebracht werd om de gezondheid van de jonge kinderen te verbeteren. De resultaten waren indrukwekkend, aangezien het overlijdensrisico van een eenjarig kind in 1918 zelfs minder groot was dan voor het begin van het conflict. Het in 1919 opgerichte Nationaal Werk voor Kinderwelzijn (NWK) bouwde verder op de ervaring die tijdens het conflict werd opgedaan. De huidige begeleiding ligt nog steeds in het verlengde van de eerste zuigelingenconsultaties die tussen 1914 en 1918 werden opgestart [Majerus, 2005: 70; Jaumain, Majerus, Amara, Vrints (eds), 2005: 157-182].

70. Nog steeds wat de gezondheidszorg betreft, zorgde de Eerste Wereldoorlog ook voor de bekendheid van een Brusselse arts waarvan vandaag nog veel sporen terug te vinden in de Brusselse ruimte. Hij werd vooral bekend geworden door zijn werk aan het front: Antoine Depage. De naam van die hoogleraar aan de faculteit geneeskunde van de ULB, die het militaire hospitaal *l'Océan* in De Panne leidde tussen 1914 en 1918, wordt vandaag gebruikt voor een ziekenhuis in Sint-Gillis en voor een van de vijf vleugels van het universitair verplegingscentrum Brugmann in Laken. Hij wordt eveneens gehuldigd met een bronzen monument op de hoek van het Georges Brugmannplein en de Stallaertstraat in Elsene en een laan langs de Solbosch-campus van de *Université libre de Bruxelles* is naar hem genoemd [Jaumain (ed.), 2013: 256].

71. Afgezien van die bekende materiële sporen in de hoofdstad, kon dokter Depage met zijn ervaring als oorlogsarts in het ziekenhuis *l'Océan* nieuwe verzorgingsmethodes ontwikkelen voor gewonden, die leidden tot een innoverend model voor ziekenhuisbeheer. In het Sint-Pietersziekenhuis, dat officieel geopend werd in 1935, maar waarvan de bouw werd beslist in 1920 dankzij een financiering van de *Rockefeller Foundation*, werden de nieuwe methodes gevolgd die Depage testte tijdens de oorlog en die gebaseerd waren op methodes die al gevolgd werden in de Verenigde Staten. Het Sint-Pieters-ziekenhuis werd tegelijk een uiterst moderne en op praktisch onderwijs gerichte instelling.

Voor de eerste keer in België werd een ziekenhuis georganiseerd per “specialisme”, dat een eigen consultatie en eigen ziekenhuisbedden kreeg. Het ziekenhuis was zo ontworpen dat de communicatie er optimaal verliep en beoefenaars van verschillende disciplines constant samenwerkten. De laboratoria en het ziekenhuis bevonden zich dicht bij elkaar en moesten “een plaats van uitwisseling vormen tussen wetenschap en ervaring aan het bed van de zieken”¹⁴.

3.2. Reorganisatie van de Brusselse politie

72. Minder bekend is dat de Eerste Wereldoorlog (tot op vandaag) ook veel sporen achterliet in de organisatie van de politie in Brussel.

73. In 1915 publiceerde de Amerikaan Raymond B. Fosdick de conclusies van een onderzoek dat twee jaar eerder in Europa was uitgevoerd op verzoek van het *Bureau of Social Hygiene*, dat was opgericht op initiatief van John D. Rockefeller Jr. Het onderzoek ging over de verschillende Europese politiestystemen. Het minste dat men kan zeggen is dat hij niet erg onder de indruk was van de Belgische hoofdstad: “*De politie in Brussel is vrij klein en onbetekenend, omdat men nooit de kans heeft gegrepen om een enkel korps voor de agglomeratie te vormen*” [Fosdick, 1915]. Blijkbaar had hij goed begrepen dat de agglomeratie opgesplitst was in zestien gemeenten (destijds) en evenveel politiekorpsen, maar hij sprak niet van een bijkomende complexiteit: het feit dat die politiekorpsen hun administratieve en gerechtelijke politietaken deelden met een nationale rijkswacht, die aanwezig was in de meeste gemeenten en in mindere mate met een handvol veldwachters. Dat systeem werd zwaar gedebatteerd na de Duitse inval van 4 augustus 1914.

74. De Duitse bezetting stelde immers de efficiëntie van de politie op twee sleutelgebieden ter discussie: de gerechtelijke politie en de ordehandhaving. Wat de gerechtelijke politie betreft, heeft de magistratuur de politie altijd haar gebrek aan kennis van de onderzoekstechnieken verweten, zoals bijvoorbeeld het afnemen van de gerechtelijke vingerafdrukken. Voortbouwend op het prestige dat de magistratuur had verworven door de Duitsers te trotseren met een staking van het gerecht in 1918, stelde ze vlak na de bevrijding haar eisen. Dankzij de

¹⁴ <http://www.stpierre-bru.be/nl/hopital/histoire.html>

(Brusselse) minister Emile Vandervelde werd aldus in 1919 een wet aangenomen die een nieuw gespecialiseerd politiekorps oprichtte : de gerechtelijke politie bij de parketten. Op het gebied van de ordehandhaving was het eerst de Duitse bezettende overheid die de Brusselse politie ertoe aanzette zich met efficiëntere middelen uit te rusten. In het voorjaar 1917 richtte ze een soort van mobiele brigade op binnen de centrale directie, de “centrale permanente”, die een veertigtal agenten telde die voor de eerste keer beschikten over een vrachtwagen voor hun interventies. De politie had echter pas in de laatste weken van de oorlog de gelegenheid om zich te bewijzen, toen er sociale onlusten uitbraken door de massale komst van vluchtelingen uit NoordFrankrijk, de woelige periode van de *Soldatenrat*, de plundering van de Duitse opslagplaatsen door de soldaten zelf enzovoort. Om de gemoederen te bedaren, moest op 17 november 1918 de staat van beleg worden uitgeroepen en diende de Belgische militaire cavalerie uit te rukken, omdat de gemeentepolitie niet over voldoende manschappen en middelen beschikte om de orde in de hoofdstad te handhaven. In de daaropvolgende maanden werd de rijkswacht gereorganiseerd en werd dat korps de belangrijkste ordehandhaver van het land. De oprichting van mobiele brigades om die opdracht uit te voeren, waarmee men al voor het conflict was begonnen, werd voortgezet met de oprichting van een mobiele eenheid in Brussel. Een monument aan de Generaal Jacqueslaan (van Eugène De Bremaecker, 1921) herinnert aan de dubbele aard van de rijkswacht, die bleef bestaan tot de politiehervorming van 2001: een politiekorps met een militair statuut dat zijn oorlogservaring gebruikt om meer middelen en een uitbreiding van zijn taken te eisen [zie Campion, 2013].

3.3. “Groot-Brussel” als hardnekkig en wekerend concept?

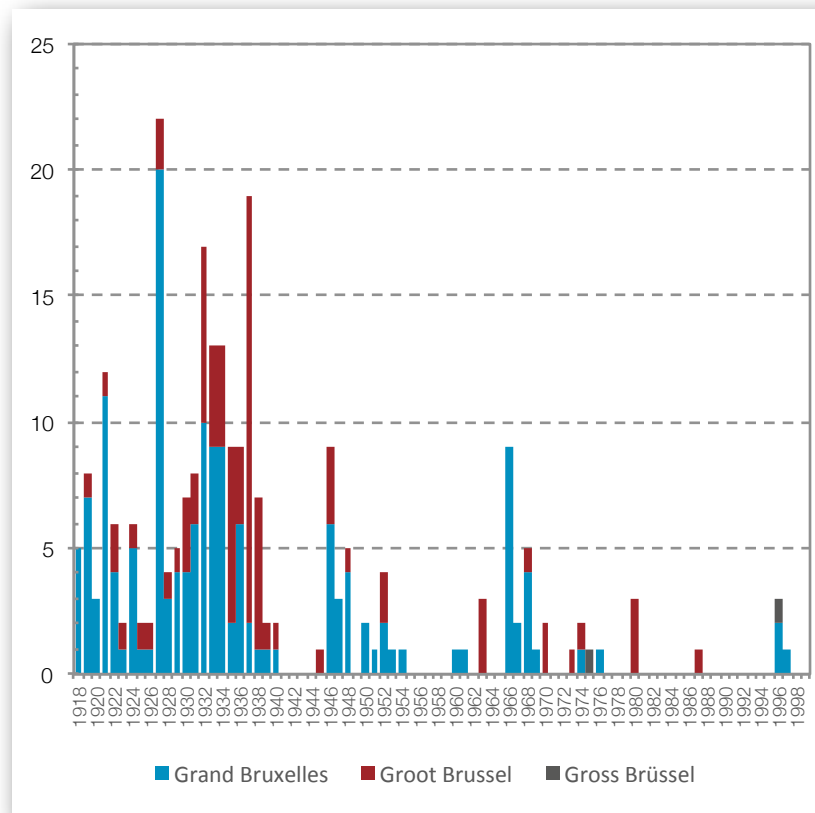
75. Vandaag wordt Brussel vaak beschreven als een politiek-bestuurlijk gefragmenteerde stad [De Bruycker, 1999], onder meer omdat er op het grondgebied van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 19 gemeenten liggen die volgens bepaalde politieke discoursen evenveel baronnieën vormen.

76. Hoewel de Brusselse gemeenten al voor 1914 overleg pleegden (cf. *infra*) en dat daarna leven doen, bracht de Eerste Wereldoorlog (net als de Tweede Wereldoorlog) de bezetter ertoe hen te verplichten

Brussel gezamenlijk te besturen. Dat was niet naar de zin van de Franstalige Brusselse gemeentelijke mandatarissen. De kwestie van de fusie van de gemeenten – waartoe een eerste aanzet werd gegeven tijdens de twee wereldoorlogen onder het label “Groot-Brussel” – leidde vervolgens tot grote politieke communautaire spanningen [Kesteloot, 2003].

77. De generale staf van het Duitse leger knoopte vanaf zijn intrede op 20 augustus 1914 onderhandelingen aan met de burgemeester van Brussel-Stad. De bezetter liet verstaan dat hij enkel zou onderhandelen met de burgemeester van Brussel-Stad, die de bevelen en mededelingen dan zou moeten doorgeven aan zijn collega’s van de andere Brusselse gemeenten. Daartoe maakte de burgemeester van Brussel logischerwijze gebruik van de instantie die in 1874 werd opgericht: de Conferentie van de Burgemeesters, een informele structuur waarin de Brusselse burgemeesters bijeenkwamen om aangelegenheden van algemeen belang die het grondgebied van hun gemeente overstegen, te bespreken. Tot dan waren de beslissingen van de Conferentie enkel adviezen of aanbevelingen die elke burgemeester liet bekrachtigen door zijn gemeenteraad. Onder het voorzitterschap van de burgemeester van Brussel-Stad – wat het geval was tot in 1973 [Vaesen, 2008] – namen ook de Brusselse gemeenten die aan Brussel-Stad grensden, deel aan de Conferentie. In 1912 werd dat criterium vervangen door de “continuïteit van de inwoners” of, met andere woorden, door een “onafgebroken verstedelijking”.

78. Tussen 1914 en 1918 kwam de Conferentie 93 keer bijeen, bijna twee keer per maand. Het verslag van de besprekingen geeft een idee van de krachtsverhoudingen, de werkwijze en de omvang van de problemen die de lokale overheden opeens moesten oplossen. De oorlogsomstandigheden boden de burgemeester van Brussel en – *de facto* – de Conferentie van de Burgemeesters een erkenning en legitimiteit die ze tevoren nooit hadden. Zoals tijdsgenoten erop wezen, “*heeft de heer Max door de omstandigheden in feite een soort van dictatoriale macht gekregen en is er onder druk van de omstandigheden een soort van toevallige administratieve fusie tussen alle gemeenten van de Brusselse agglomeratie tot stand gebracht, die in andere tijden duizenden bezwaren en tegenwerpingen zou hebben uitgelokt*” [Gille, Ooms, Delandsheere, 1919: 24].

Figuur 8. De betogen die “Groot-Brussel” (in de drie talen) vernoemen in de Kamer van Volksvertegenwoordigers tussen 1918 en 1999. Ze verwijzen evenwel naar verschillende realiteiten: in sommige gevallen werd de term gebruikt voor een territoriale omschrijving van Brussel en zijn randgemeenten. In andere gevallen ging het om besprekingen over de territoriale uitbreiding of over een interne administratieve reorganisatie. De grafiek toont evenwel aan dat het onderwerp regelmatig ter sprake kwam tijdens het interbellum en in mindere mate na de Tweede Wereldoorlog. Bron: www.plenum.be.

79. Ondanks hun streven naar centralisatie, behandelden de Duitsers sommige aangelegenheden rechtstreeks met de gemeenten, zoals wanneer ze gegevens opeisten die de gemeenten afzonderlijk bijhielden. De vraag rijst trouwens of de Duitse overheden geen tweesporenbeleid voerden: een gecentraliseerd beleid in de meeste gevallen, maar een lokaal beleid wanneer ze daar meer heil van verwachtten. De besprekingen tussen de lokale overheden en het innemen van eenzelfde standpunt konden de gemeenten in staat stellen om zich onverzettelijker op te stellen, waardoor de Duitse bezetter soms een strategie van *divide et impera* tussen de Brusselse burgemeesters moest voeren.

80. In tegenstelling tot de financiële aangelegenheden, waar de gemeentelijke mandatarissen van de agglomeratie niet altijd een eengemaakt front vormden, bood de taalkwestie hun de gelegenheid om een vastberaden gezamenlijk standpunt in te nemen tegenover de eisen van de bezetter en de plannen van de Vlaamse activisten. Vanaf januari 1915 werd een “Commissie voor Vlaamse Aangelegenheden” opgericht door de bezetter, die steeds vaker ingreep in de hoofdstad om toe te zien op de naleving van de taalwetgeving in bestuurszaken en vooral in de scholen. Mettertijd nam de druk toe en werden alle gemeenten van GrootBrussel – met uitzondering van Elsene – “Vlaamse gemeenten” verklaard bij de ordonnantie van 15 november 1916 houdende bepalingen betreffende de organisatie van België in drie administratieve gebieden (het Duitse, het Vlaamse en het Waalse). Tot slot werd Brussel door de proclamatie van de administratieve scheiding op 21 maart 1917 verbonden met Vlaanderen. De Brusselse burgemeesters protesteerden collectief tegen die beslissingen en deden dat opnieuw toen de onafhankelijkheid van Vlaanderen werd uitgeroepen door de “Raad van Vlaanderen”. De taalkwestie was duidelijk de kwestie waar de patriottische reflex van de Brusselse gemeentelijke mandatarissen het sterkst was.

81. Terwijl de oorlog voortwoedde aan het IJzerfront, trachtte de Conferentie van de Burgemeesters het beeld van een verenigd Brussel tegen de bezetter te handhaven dankzij een reëel gevoel van solidariteit dat de politieke verschillen oversteeg.

82. De tussen 1914 en 1918 ingevoerde praktijken lieten hun sporen na in de geesten. Na de bevrijding trachtte Adolphe Max gebruik te

maken van de nieuwe dynamiek om een oude droom in vervulling te doen gaan: de fusie van Brussel en de randgemeenten. Het debat bleef actueel en werd voorlopig gesloten met de annexatie van de gemeenten Laken, Neder-over-Heembeek en Haren bij Brussel-Stad in 1921.

83. Achteraf was er geen sprake meer van een “Groot-Brussel” op te richten, maar men bleef nadenken over het concept “Brusselse agglomeratie”, de grenzen ervan en de bevoegdheden die een dergelijke instantie zou kunnen uitoefenen. Het debat laaide herhaaldelijk op tijdens het interbellum [De Groof, 2003] en daarna tijdens de tweede Duitse bezetting, toen de Conferentie van de Burgemeesters van mei 1940 tot september 1942 opnieuw een belangrijke rol speelde, aangezien de Duitsers opnieuw besloten hadden om enkel met de burgemeester van Brussel te onderhandelen. De lokale overheden stonden weer eens alleen tegenover de bezetter, die met de oprichting van “Groot-Brussel” in september 1942 veel verder ging dan tijdens het eerste wereldconflict. De traditionele burgemeesters werden uit hun ambt gezet. In hun plaats werd een burgemeester van de nieuwe orde aangesteld, die banden had met het VNV. Meer nog dan in 1914 trachtte de Duitse bezetter de hoofdstad te vervaamsen.

84. Na de Tweede Wereldoorlog kwam het thema minder vaak aan bod in de politieke besprekingen, met uitzondering van enkele welbepaalde periodes: onmiddellijk na de oorlog om de collaboratie met de Duitse bezetter aan te klagen en daarna in de jaren 1960, toen de territoriale uitbreiding van Brussel weer op de politieke agenda stond. Sommigen zagen daarin de ideale politiek-administratieve schaal voor het bestuur van Brussel. In 1976 ontsnapte echter alleen Brussel aan de grote fusiegolf van de gemeenten [De Ceuninck, 2009] en het behield zijn 19 gemeenten. Het is duidelijk dat de oprichting van “Groot-Brussel” – Duits en Vlaams – tijdens de twee wereldoorlogen tot gevolg had dat elk idee van een fusie werd afgewezen.

85. Nieuwe verwijzingen naar “Groot-Brussel” doken opnieuw op in de jaren 1990 tijdens besprekingen over de territoriale uitbreiding van Brussel, met daarbij hoofdzakelijk de kwestie van de faciliteitengemeenten. Meer recent werd de term gebruikt voor de samenwerking tussen de 19 Brusselse gemeenten en de randgemeenten, voordat de term “Brusselse Hoofdstedelijke Gemeenschap” opdook in het pakket maat-

regelen die werden goedgekeurd in het kader van de zesde staatshervorming om een samenwerkingsinstrument op een aantal domeinen zoals mobiliteit tot stand te brengen [cf. Van Wynsberghe, 2013].

Conclusie

86. Deze synthesesnota is een eerste poging om een inventaris op te maken van de materiële en immateriële sporen die de Eerste Wereldoorlog in Brussel heeft nagelaten.

87. Meer dan honderd jaar na het uitbreken van het conflict heeft die uitzonderlijke historische gebeurtenis een groot aantal sporen achtergelaten in de straten, de gebouwen en het collectieve bewustzijn van de bewoners van de enige West-Europese hoofdstad die bezet was tijdens 14-18.

88. Wat eerst opvalt, is het grote aantal actoren die betrokken zijn bij de herdenking van de oorlog in Brussel: de federale Staat, gewesten, gemeenschappen, gemeenten, semipublieke instellingen, privéverenigingen, universiteiten of gewoonweg belangstellenden. Ze staan allemaal stil bij die periode vanuit hun eigen interesse en produceren veel informatie in verschillende vormen (publicaties, tentoonstellingen, conferenties, ceremonies...).

89. Die grote bedrijvigheid wijst op een duidelijke belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog, maar de historische kennis van de Brusselse realiteit in die periode blijft nog te versnipperd. Tegenover een versnipperde thematische en geografische benadering ontbreekt er nog steeds een allesomvattende synthese van de oorlogsbeleving in de hele Brussels agglomeratie. De analyse-elementen die in deze nota worden geschetst over de Brusselse demografie, de vaagheid rond het aantal Brusselse slachtoffers van het conflict, de relaties tussen de Vijfhoek en zijn rand of nog de interacties tussen de reeds verstedelijkte gebieden en het omliggende platteland – om slechts enkele voorbeelden aan te halen – tonen aan dat er nog grote domeinen zijn die amper onderzocht werden.

90. De materiële en immateriële sporen die de Eerste Wereldoorlog heeft nagelaten in Brussel, doen ons ook vragen stellen over de rol die

de historicus speelt bij het verwerven van kennis over het verleden en over het doorgeven en (her)schrijven van die kennis door de volgende generaties, wanneer de rechtstreekse getuigen van de gebeurtenissen er niet meer zijn. In feite vertellen de hedendaagse – uiteenlopende, partiële en specifieke - benaderingen van de sporen van de “Groote Oorlog” in Brussel ons wellicht meer over de huidige maatschappelijke uitdagingen voor de stad dan over wat er zich vier jaar lang afspeelde in de Belgische hoofdstad. Het vergeten grote aantal Brusselse vluchtelingen en gedeporteerden, net als de vele en tegenstrijdige herinneringen aan het optreden van de koloniale soldaten tijdens de oorlog, verdienen een grondiger onderzoek.

91. Welke elementen motiveren vandaag de verwijzingen naar en het gebruik van de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog? Wat onthoudt men daar nog van? En vooral, met welk doel? Hoewel het wetenschappelijk onderzoek zich al verschillende decennia interesseert voor een grassroots benadering van het conflict, blijft de klassieke eregalerij van de “nationale helden”, naar wie onze straten zijn genoemd of die fungeren op de monumenten (koning Albert, Adolphe Max, Gabriëlle Petit, kardinaal Mercier...), nog steeds dominant – zo lijkt het - in de herdenkingsactiviteiten voor het grote publiek of nog in de educatieve projecten.

92. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werkt voor de eerste keer sinds zijn oprichting in 1989 mee aan een groot herdenkingsprogramma dat niet enkel over zijn rol als hoofdstad van het land gaat. Zoals in de overige Gewesten, wordt er geleidelijk een erfgoed- en herdenkingsbeleid opgezet. De honderdste verjaardag van de “Groote Oorlog” is in dat opzicht een sleutelmoment. Voor Brussel is het natuurlijk de bedoeling om een specifieke benadering – de ervaring als bezette hoofdstad – te volgen, zonder de hele herdenking naar zijn hand te zetten, aangezien er ook andere overheden heel wat activiteiten ter zake lanceren of ondersteunen.

93. Men kan zich vragen stellen over de dynamiek van zo’n herdenking op de lange termijn. Het jaar 2014 was ongetwijfeld een piekmoment van de herdenking, zowel in Brussel als elders. Dat zal meer dan waarschijnlijk ook het geval zijn in 2018. De federale regering heeft

Brussel trouwens al gekozen als de plaats waar het einde van de oorlog officieel herdacht zal worden.

94. Het is nog te vroeg om een balans op te maken, maar de manier waarop het Brussels Hoofdstedelijk Gewest met die evenementen zal omgaan, verdient nader onderzoek. Men moet de specifiek Brusselse rol in het herdachte verleden onder de loep nemen. Met andere woorden, doet men recht aan de Brusselse “oorlogsbeleving”, namelijk die van een bezette stad waar geen strijd werd geleverd, terwijl haar opgeroepen burgers of vrijwilligers ver van huis vochten? Of heeft men daarentegen de “Groote Oorlog” in het algemeen herdacht, namelijk de “Groote Oorlog” op het Belgisch grondgebied, zonder stil te staan bij Brussel? De antwoorden op die vragen zullen zeker genuanceerd zijn.

95. Tot slot is het nu al duidelijk dat niet zozeer het verleden als kennisobject aan de orde zal zijn tijdens de honderdste verjaardag als wel de waarden die in de hedendaagse samenleving van belang zijn: de verdediging van de vrijheid, van de solidariteit, van de democratie. Het gaat erom “de oorlogsbeleving” van de burgers en soldaten, ongeacht hun herkomst, op het Belgische grondgebied in de verf te zetten. Het verleden dient in die optiek als instrument van cohesie en als hefboom voor integratie, waarbij het tot iedereen moet spreken: de Brusselaars van hier en elders, de liefhebbers van geschiedenis en herdenkingstoerisme, de allochtonen, de expats, de dagjestoeristen,

Bibliografie

- AMARA, M., 2008. *Des Belges à l'épreuve de l'exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale en France, en Angleterre et aux Pays-Bas*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.
- AMARA, M., 2010. Des exilés à l'heure du retour. Les réfugiés en Belgique à la fin de la Première Guerre mondiale (1918-1919). In: P.-A. TALLIER et P. NEFORS (ed.), *En toen zwegen de kanonnen*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, pp. 211-223.
- BAR-TAL D., CHERNYAK-CHAI L., SCHORI N., & GUNDAR A., 2009. A sense of selfperceived collective victimhood in intractable conflicts. In: *International Review of the Red Cross*, 91, pp. 229-258.
- BECHET C., 2009. La révision pacifiste des manuels scolaires. Les enjeux de la mémoire de la guerre 14-18 dans l'enseignement belge de l'Entre-deux-guerres. In *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2009. N° 20, pp. 49-101.
- BENVINDO, B., MAJERUS, B. & VRINTS, A., 2014. De "Groote Oorlog" van de Belgische historici, 1914-2014. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 2014. Vol. 23, pp. 170-196.
- BERTRAND, L., 1919. *Schaerbeek pendant la guerre 1914-1918*. Bruxelles: Decherne.
- BOST, M. & KESTELOOT, C., 2014. *Les commémorations du centenaire de la Première Guerre mondiale*. Bruxelles: Courrier hebdomadaire du CRISP, n°2235-2236.
- BROSENS, G., 2013. *Congo aan den Yzer. De 32 Congolese soldaten van het Belgisch leger in de eerste Wereldoorlog*. Antwerpen: Mantau.
- CATHERINE, L., 2013. *Loopgraven in Afrika (1914-1918). De vergeten oorlog van de Congolezen tegen de Duitsers*. Antwerpen: EPO.
- CLAISSE, S., 2000. Le déporté de la Grande Guerre: un « héros » controversé. Le cas de quelques communes du Sud Luxembourg belge. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*. 2000. N°7, pp. 142-143.
- CLAISSE, S., 2013. *Du soldat inconnu aux monuments commémoratifs belges de la guerre 1418*. Bruxelles: Académie Royale de Belgique.
- DE BRUYCKER, P., 1999. Le défi de l'unité bruxelloise. In: WITTE, E., ALEN, A., DUMONT, H. & ERGEC, R. (eds.), *Het statuut van Brussel / Bruxelles et son statut*. Brussel: De Boeck-Larcier, pp.465-472.
- DE CEUNINCK, K., 2009. *Politieke besluitvorming in België over de fusies van 1976*. Doctoraatsthesis politieke wetenschappen. Gent. Universiteit Gent.
- DE GROOF, R., 2003. De kwestie Groot-Brussel en de politieke metroplisering van de hoofdstad (1830-1940). Een analyse van de besluitvorming en de politiek-institutionele aspecten van de voorstellen tot hereniging, annexatie, fusie, federatie en districtvorming van Brussel en zijn voorsteden. In: WITTE, E. (ed.), *De Brusselse negentien gemeenten en het Brussels model*. Brussel/Gent: De Boeck - Larcier, pp. 355.
- DELPLANCQ, T., 2001. Une chasse aux « oisifs ». Les déportations de civils à Bruxelles en 1917. In: DAELEMANS, F., VANRIE, A., (ed.), *Bruxelles et la vie urbaine. Archives – art – histoire. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart (1938-2000)*. Brussel: Archief- en bibliotheekwezen in België, pp. 524-534.
- DE SCHAEPDRIJVER, S., 2005. An outsider "inside": the occupation diary of Georges Eekhoud. In: JAUMAIN, S. (ed.), *Une guerre totale ? La Belgique dans la Première Guerre mondiale, nouvelles tendances de la recherche historique*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, pp. 79-96.
- DE SCHAEPDRIJVER, S., 2010. Vile times. Belgian interwar literature and the German occupation of 1914-1918. In: TALLIER, P.-A. & NEFORS, P. (ed.), *When the guns fall silent. Proceedings of the international colloquium (Brussels, 3-6 November 2008)*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, pp. 535-554.
- DE SCHAEPDRIJVER, S., 2015. *Gabrielle Petit: The Death and life of a female spy in the First World War*. Londres: Bloomsbury.
- DESSOUROUX, C., 2008. *Gedeelde ruimten, betwiste ruimten: Brussel, een hoofdstad en haar inwoners*. Brussel: Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

- DE VOS, L., SIMOENS, T., WARGNIER, D., BOSTYN, F., 2014. 14-18: oorlog in België. Leuven: Davidsfonds.
- EGGERICKX, T., 2004. *La dynamique démographique et la transition de la fécondité dans le bassin industriel de la Région de Charleroi de 1831 à 1910*. Bruxelles: Académie royale de Belgique.
- EGGERICKX, T., 2014. L'impact démographique de la Première Guerre mondiale. Tendances générales et diversités spatiales. In: HASQUIN, H. (ed.), *La bataille de Charleroi. 100 ans après*. Bruxelles: Académie Royale de Belgique, pp. 105-135.
- Fabrique d'art. La Compagnie des Bronzes de Bruxelles (1854-1979). Les Cahiers de la Fonderie*, 2004. N° 28-29. Bruxelles: La Fonderie.
- FARON, O., 2002. Guerre(s) et démographie historique. In : *Annales de Démographie Historique*, 2002. N°1, pp. 5-9.
- FERGUSON, N., 1998. *The Pity of War: Explaining World War I*. London: The Penguin Press.
- FESTY, P., 1984. Effets et répercussions de la Première Guerre mondiale sur la fécondité française. In: *Population*. 1984. N°6, pp. 977-1010.
- FOSDICK, R., 1915. *European Police Systems*. New York: The Century Co.
- FREJKA, T., SOBOTKA, T., 2008. Fertility in Europe: diverse, delayed and below replacement. In: *Demographic Research*. 2008. Vol. 19, pp. 15-46.
- FRICK, H., LYNEN, A., 1920. *Histoire de la commune de Saint-Josse-ten-Noode pendant la guerre mondiale et l'occupation allemande 1914-1918*. Bruxelles: A.Lesigne.
- GILLES, L., OOMS, A. & DELANDSHEERE, P., 1919. *Cinquante mois d'occupation allemande*. Bruxelles: Albert Dewit (4 vols).
- GUBIN, E. & DE SMAELE, H., 2015. *Vrouwen en mannen ten oorlog, 1914-1918*. Waterloo: Renaissance du Livre.
- HENS, T. (et alii), 2015. *Oorlog in tijden van vrede. De Eerste Wereldoorlog in de klas 1918-1940*. Kalmthout: Pelckmans.
- HORNE, J. N., & KRAMER, A., 2001. *German atrocities, 1914: a history of denial*. Yale University Press. (heruitgave in het Frans en 2011: *1914. Les atrocités allemandes*. Paris: Tallandier)
- JACQUES, C. & PIETTE, V., 2005. Une grande bataille : sauver l'enfance. In: JAUMAIN, Serge, AMARA, Michaël, MAJERUS, Benoît & VRINTS, Antoon (ed.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale: Nouvelles tendances de la recherche historique...* Brussel: Algemeen Rijksarchief, pp.157-182.
- JACOBS, M., 1995. "Zij, die vielen als helden..." *Cultuurhistorische analyse van de oorlogsgedenktekens van de twee wereldoorlogen in West-Vlaanderen*. Brugge: Provincie West-Vlaanderen.
- JANSSENS, G., 2013. *De Grooten Oorlog in Brusselse straatliedjes uit 1914-1918*. Leuven: Acco.
- JAUMAIN, S. & PIETTE, V. (ed.), 2005. *Humor op oorlogspad: Brussel en de karikatuur in 14-18*. Brussel: Archief van de Stad Brussel.
- JAUMAIN, S., PIETTE, V. & PLUVINAGE, G., 2005. *Brussel 14-18. Een stad in oorlog, dag na dag*. Brussel: Museum van de Stad Brussel.
- JAUMAIN, S., AMARA, M., MAJERUS, B. & VRINTS, A. (ed.), 2005. *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale : Nouvelles tendances de la recherche historique...* Brussel: Algemeen Rijksarchief.
- JAUMAIN, S. (ed.), 2013. *Dictionnaire d'histoire de Bruxelles*. Bruxelles: Prosopon éditions.
- KAVADIAS, D., 2004. Voltooid verleden tijd? Het verband tussen kennis over de nazigenocide en democratische attitudes bij adolescenten in Brussel. In: *Res Publica*, 2004. N°4, pp. 535-554.
- KESTELOOT, C. 2003. Le Grand-Bruxelles et les après-guerres. In: WITTE, E., ALEN, A., DUMONT, H., VANDERNOOT, P. & DE GROOT, R. (ed.), *De Brusselse negentien gemeenten en het Brussels model / Les dix-neuf communes bruxelloises et le modèle bruxellois*. Brussel: Larcier, 2003, pp. 83-106.
- KESTELOOT, C., 2015. Brussels. In: DANIEL, U., GATRELL, P., JANZ, O., JONES, H. KEENE, J., KRAMER, A. & NASSON, B. (ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Onli-

- ne 30.06.2015. Beschikbaar op het adres:
www.1914-1918-online.net
- LEFEVRE, J., 2013. *Les enjeux politiques autour des commémorations de la Première Guerre mondiale*. Bruxelles: Institut Emile Vandervelde. Beschikbaar op het adres: <http://www.iev.be>
- LEFEVRE, P. & LORETTE, J. (ed.), 1987. *België en de Eerste Wereldoorlog. Bibliografie*. Brussel: Koninklijk Museum van het Leger.
- LIU, J. H., GOLDSTEIN-HAWES, R., HILTON, D., HUANG, L. L., GASTARDO-CONACO, C., DRESLER-HAWKE, E., 2005. Social representations of events and people in world history across 12 cultures. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2005. Vol.36 (2), pp. 171-191.
- MAJERUS, B., 2005. La mort à Bruxelles, 1914-1918. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*. 2005. Vol. 15, pp. 65-81.
- MAJERUS, B. & SOUPART, Sven (ed.), 2006. *Journal de guerre de Paul Max: notes d'un Bruxellois pendant l'occupation (1914-1918)*. Brussel: Archief van de Stad Brussel.
- MAJERUS, B., 2007. *Occupations et logiques policières: la police bruxelloise en 1914-1918 et 1940-1945*. Bruxelles: Académie royale de Belgique.
- MARTENS, M.(ed.), 1976. *Histoire de Bruxelles*. Toulouse: éd. universitaires Privat.
- MASUY-STROOBANT, G., 2007. Les enfants et la guerre. In: JAUMAIN, S., AMARA, M., MAJERUS, B., VRINTS, A. (ed.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, pp. 157-170.
- NATH, G. & VAN ALSTEIN, M., 2012. *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*. Leuven & Den Haag: Acco.
- MIHAIL, B., 2010. *Het militaire erfgoed*. Brussel: Brussels Hoofdstedelijk Gewest - coll. Brussel, stad van kunst en geschiedenis, nr. 50.
- MIHAIL, B., 2014. Monumenten voor de doden en de helden van het vaderland: Het herinneringserfgoed van de twee wereldoorlogen in Brussel. In: *Erfgoed Brussel*. 2014. Nr. 1112, pp. 76-101.
- Le Patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles/1C*, 1994. Bruxelles: Mardaga.
- PIRENNE, H., 1928. *La Belgique et la Guerre mondiale*. Paris: Presses universitaires de France.
- PROST, A. & WINTER, J., 2004. *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie*. Paris: Seuil.
- ROHRBASSER, J.-M. (ed.), 2014. *Bouleversements démographiques de la Grande Guerre*. Paris: Onuitgegeven.
- ROLLET, C., 1999. The "other war" I: protecting public health - The "other war"II: setbacks in public health. In: WINTER J., ROBERT J.-L., 2004. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin – 1914-1919*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 421-486.
- SHELLEKENS, J., VAN POPPEL, F., 2012. Marital fertility decline in the Netherlands; child mortality, real wages, and unemployment, 1860-1939. In: *Demography*. 2012. Vol. 49 (3), pp. 965-988.
- SCHOLLIERS, P., DAELEMANS, F., 1988. Standards of living and standards of health in wartime Belgium. In: WALL, R. & WINTER, J. (ed.), *The upheaval of war. Family, work and welfare in Europe, 1914-1918*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 139-158.
- SCHOLLIERS, P., 1978. Koopkracht en indexkoppeling. De Brusselse levensstandaard tijdens en na de eerste wereldoorlog, 1914-1925. In: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*. 1978. Vol. 3-4, pp. 333-380.
- SIEBEN, L. 1988. De novemberdagen van 1918 te Brussel: revolutie en ordehandhaving. In: LEFÈVRE, P. & DE GRUYSE, P. (ed.), *Van Brialmont tot de West-Europese Unie: bijdragen in de militaire geschiedenis aangeboden aan Albert Duchesne, Jean Lorette en JeanLéon Charles*. Brussel: Koninklijk Museum van het Leger, pp. 155-176.
- SMOLAR-MEYNAERT, A. (ed.), 1989. *Het Gewest Brussel, van de oude dorpen tot de stad van nu*. Brussel: Gemeentekrediet.

- STENGERS, J. (ed.), 1979. *Brussel: groei van een hoofdstad*. Antwerpen: Mercator.
- STENGERS, J., 2005. *Congo. Mythes et réalités*. Bruxelles: Racine.
- TALLIER, P.-A. & SOUPART, S., 2001, *La Belgique et la Première Guerre mondiale: ouvrages édités de 1985 à 2000*. Brussel: Koninklijk Museum van het Leger.
- THIEL, J., 2014. "Slave raids" pendant la Première Guerre mondiale ? Déportation et travail forcé en Belgique occupée. In: *Historiker Dialog*. Conferentie. Louvain-la-Neuve. 24 mars 2014. [Geraadpleegd op 15 juni 2015] Beschikbaar op het adres: www.historikerdialog.eu
- TWELLS, J. H., 1919. *In the prison city. Brussels, 1914-1918. A personal narrative*, Londen: A. Melrose.
- TYTGAT, C., 1919. *Journal d'un journaliste. Bruxelles sous la botte allemande*. Bruxelles: Imprimerie scientifique C. Bulens.
- VAESEN, J., 2008. *Osmose, dwang en tegenmacht? De verhoudingen tussen de openbare besturen in Brussel, 1970-2004*. Doctoraatsthesis geschiedenis. Brussel. Vrije Universiteit Brussel.
- VAESEN, J., WAYENS, B. (ed.), 2014. BSI Synthesesnota. Het hoger onderwijs en Brussel. In: *Brussels Studies*. 2014. Nr. 76, www.brusselsstudies.be
- VAN CAUBERGH, P., 1986. *Les débuts de la Première Guerre mondiale à Bruxelles (juillet-décembre 1914)*. Eindwerk geschiedenis. Louvain-la-Neuve. Université Catholique de Louvain.
- VAN DEN EECKHOUT, P., 2010. "De onbewoonbare krotten zijn etterende middens, waar al de ziekten van het sociaal korps gisten". De kruistocht tegen de krotwoningen in het interbellum. In: KOK, J. & VAN BAVEL, J.(eds.), *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, pp. 321-353.
- VAN DEN EECKHOUT, P., 2011. Krotten als metafoor voor een verrotte maatschappij. Les taudis (1929) van Léon Degrelle. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2011. Vol.23, pp. 95-121.
- VAN DER FRAENEN, F., 2009. *Voor den kop geschoten: spionage en executies in het bezette België, 1914-1918*. Roeselare: Roularta.
- VANDERMOTTEN, C., 2014. *Bruxelles, une lecture de la ville*. Bruxelles: éditions de l'Université de Bruxelles.
- VANTHEMSCHE, G., 2012. *Belgium and the Congo, 1885-1980*. Cambridge: Cambridge University press.
- VAN YPERSELE, L., DEBRUYNE, E., KESTELOOT, C., 2014. *Brussel. De oorlog herdacht (1914-2014)*. Brussel-Waterloo: Renaissance du Livre.
- VAN WYNSBERGHE, C., 2013. Brussel en Washington: twee ingesloten federale hoofdsteden, twee vergelijkbare metropolitane experimenten? In: *Brussels Studies*, 2013. Nr. 66, www.brusselsstudies.be
- VIERSET, A., 1932. *Mes souvenirs sur l'occupation allemande en Belgique*. Paris: Plon.
- WELZER, H. (ed.), 1997. *Der Krieg der Erinnerung*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- WINTER, J.M., 1988. Some paradoxes of the First World War. In: WALL, R. & WINTER, J. (ed.), *The upheaval of war. Family, work and welfare in Europe, 1914-1918*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 9-42.
- WINTER, J.M., 1992. War, family, and fertility in Twentieth-Century Europe. In J.R. GILLIS, L. A TILLY, D. LEVINE (ed.), *The European experience of declining fertility, 1850-1970. The quiet revolution*. Cambridge: Blackwell. pp. 291-309.
- WINTER, J., ROBERT, J.-L., 1999. *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin – 1914-1919*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WINTER, J., 2013. *La Première Guerre mondiale (vol.1: Combats)*. Paris: Fayard.
- ZUCKERMAN, L., 2004. *The Rape of Belgium: The Untold Story of World War I*. New York: New York University Press.

Financiële steun

Brussels Studies wordt gepubliceerd met de steun van:

Innoviris, het Brussels Instituut voor Onderzoek en Innovatie

Universitaire Stichting

Fonds international Wernaers pour la recherche et la diffusion des connaissances

Fonds de la Recherche scientifique

De studie waarop deze synthesesnota gebaseerd is, werd uitgevoerd met steun van

Om deze tekst te citeren

JAUMAIN, Serge, JOURDAIN, Virginie, AMARA, Michaël, BENVINDO, Bruno, BOUCHAT, Pierre, BOUSMAR, Eric, CHARON, Arnaud, EGGERICKX, Thierry, GYBELS, Elisabeth, KESTELOOT, Chantal, KLEIN, Olivier, MIHAIL, Benoît, STEFFENS, Sven, TALLIER, Pierre-Alain, TOUSIGNANT, Nathalie, VAESEN, Joost, 2016. BSI synthesesnota. In de sporen van de Eerste Wereldoorlog in Brussel. In : *Brussels Studies*, Nummer 102, 4 juli, www.brusselsstudies.be.

Links

Andere versies van deze tekst zijn beschikbaar

ePub FR: <http://tinyurl.com/BRUS102FREPUBLIC>

ePub NL: <http://tinyurl.com/BRUS102NLEPUBLIC>

ePub EN: <http://tinyurl.com/BRUS102ENEPUBLIC>

pdf FR: <http://tinyurl.com/BRUS102FRPDF>

pdf NL: <http://tinyurl.com/BRUS102NLPDF>

pdf EN: <http://tinyurl.com/BRUS102ENPDF>

De video's die verschenen zijn in *Brussels Studies* zijn te bezichtigen op het Vimeo kanaal van *Brussels Studies* op de volgende link :

<http://vimeo.com/channels/BruS>